

پہتتار

تحقیقی مجلہ

شعبہ پنجابی،
لاہور کالج برائے خواتین
یونیورسٹی، لاہور۔ پاکستان
2023ء

”چھتار“ (زنائیاں دا پہلا شاہ مکھی پنجابی جرنل)

پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز، وائس چانسلر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

سرپرست اعلیٰ:
مدیر اعلیٰ:

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

نائب مدیر:

ایڈیٹوریل بورڈ:

مجلس ادارت:

ڈاکٹر نسرين مختار (ریٹائرڈ شعبہ پنجابی)، ڈاکٹر عابدہ حسن (ریٹائرڈ ایلوپینائی)، ڈاکٹر
انجم طاہرہ (ڈائریکٹر DFDI شعبہ فارسی)، ڈاکٹر ریحانہ کوثر (چیئر پرسن شعبہ اردو)،
مس راحت اجمل (پرنسپل، صدر شعبہ عربی)

ایڈوائزری بورڈ:

مجلس مشاورت:

پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ڈوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
(ڈائریکٹر پنجابی انسٹیٹیوٹ آف لینگویج اینڈ ریسرچ، پنجاب یونیورسٹی لاہور)،
پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی سی یو لاہور)، ڈاکٹر صغریٰ صدف (ڈائریکٹر
پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر ارشد
اقبال ارشد (چیئر پرسن پنجابی، دیال سنگھ کالج لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا
یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی بورڈ)، پروفیسر ڈاکٹر دھنونت
کور (ریٹائرڈ پروفیسر پیالہ یونیورسٹی انڈیا)، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی
کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)،
ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پیالہ یونیورسٹی انڈیا)

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔

پتہ:

فون نمبر: 042-99203806-297, +92-334-4050347

www.chatnarlcwu.pk , chatnarjournal@gmail.com

500/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 25 امریکی ڈالر

شمارے داخل:

پختنار

شماره نمبر 7

جنوری۔ دسمبر 2023ء

جلد 7

مسلسل شماره نمبر 7

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2023ء

ریسرچ جرنل چھتھناردی پالیسی

- 1- تحقیقی مجلہ ”چھتھنار“ وچ اجیے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی دا سبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات ”چھتھنار“ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت ”چھتھنار“ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہو رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار لئی مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- ”چھتھنار“ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹو گھٹ دو ماہراں دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جان دی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے ”چھتھنار“ وچ شامل کیٹے جانے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد سی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اتر نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیتی جاوے۔

مجلہ چھتھنار۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: chatnaar@gmail.com, drmujahida@gmail.com, www.chatnaar.ga

Ph: +92-334-4050347

ﷺ

ویریاں پیشک جھگڑے کہتے
 ماڑے لوکی تگرے کہتے
 غوطے کھاندے تارے نبی جی
 رب دی اکھ دے تارے نبی جی
 گل دے پکے قول دے سچے
 نبیاں دے وچ سب توں اچے

جان کاشمیری

فہرست

11	مدیر	☆	اداریہ
13	پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا	1	لالیاں لکاں دی وار
23	محمد آفتاب بھٹی، ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر باہر نسیم آسی	2	خالد حسین تھتھال دا جیون تے لکھتاں
31	ڈاکٹر کرامت علی مغل، ڈاکٹر محمد عرفان الحق	3	بابا فرید دے کلام وچ موت دا فلسفہ
41	ڈاکٹر بدر مسعود خان، محمد سجاد	4	محمد اسلم میٹلا دی غزل گوئی
49	دلشاد رسول کسانہ	5	رت تے ریتا
57	انعام الرحمن صفر	6	احمد راہی دی ”ترنجن“ وچ عمرانی تے ثقافتی پہلو
69	نازیہ انور	7	حمیدہ شاہین دی پنجابی شاعری
79	ڈاکٹر یسری سکندر	8	زبان تے پنجابی زبان
87	ڈاکٹر مریم احمد	9	مولوی عبدالستار دی اُردو شاعری
97	ڈاکٹر محمد حسین، ڈاکٹر عبدالواجد تبسم	10	میاں محمد شفیق اختر ڈھانگروی دی صوفیانہ شاعری
109	ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف	11	لوک ادب راہیں پنجاب دے راجے، مہاراجے
121	ڈاکٹر محمد عرفان الحق، ڈاکٹر کرامت علی مغل	12	ہیر وارث شاہ دے جھیلیاں داخل

آدر جوگ پڑھیار!

مجلد ”چھتتار“ ست ورہے کامیابی نال پورے کرن توں بعد ”Y“ کیلگری توں ”X“ کیلگری دی لانگھ پٹن لئی تیار کھڑا اے۔ ایس سال جرنل نوں X کیلگری ول ٹورن لئی کوشش کیتی جارہی اے۔ ہر مقالہ دو ماہراں دی پرکھ توں بعد مجلے دا حصہ بنایا جاند اے۔ تاں جے مجلے دا معیار برقرار رکھیا جاسکے۔ تحقیقی مجلے دا پہلا مقالہ پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا ہوراں دی کھوج دا خوبصورت مقالہ اے ”لالیاں لکاں دی وار“ وچ محقق ہوراں وار دانہ صرف احاطہ کیتا اے سگوں اوس نوں پنجاب ویب نال جڑت راہیں سامنے لیاندا اے۔ دو جا مقالہ بعنوان ”خالد حسین تھتھال دا جیون تے لکھتاں“ حیاتی تے ادبی خدمتاں بارے کھوج اے جہدے وچ محمد آفتاب بھٹی، ڈاکٹر افتخار سلہری تے ڈاکٹر بابر نسیم آسی دی سانجھ اے۔ ڈاکٹر کرامت مغل تے ڈاکٹر عرفان الحق دا سانجھا تحقیقی مقالہ ”بابا فرید دے کلام وچ موت دا فلسفہ“ اے جہدے راہیں بابا فرید دے حیات فانی ہون دا فلسفہ پیش کیتا گیا اے۔ شخصیت اتے کم کرنا نویاں شخصیتاں لبھنا کسے جی بارے گوہ لگانا سب پنجابی کھوجکاراں دا وطیرہ اے ”محمد اسلم متیلا دی غزل گوئی“ بارے ڈاکٹر بدر مسعود خان تے محمد سجاد ہوراں سانجھ پائی اے جیہڑی کھوج رجھوں ڈھیر موکلی کاوش اے۔ ”رت تے ریتا“ عنوان پٹھ تحقیقی مقالہ دلشاد رسول کسانہ ہوراں ڈھیر سوہنے ڈھبوں گھڑیا اے۔ ”احمد راہی دی ترنجن دے عمرانی تے ثقافتی پہلو“ ڈھیر کھوج تے عمرانیات نال ثقافت نال جوڑ دی علامت اے۔ جیہڑا انعام الرحمن ہوراں دی گھڑت اے۔ حمیدہ شاہین پنجابی زبان ادب دی ڈھیر موکلی تے آدرمان یوگ شاعرہ نیں۔ نازیہ انور ہوراں اپنے چار راہیں اوہناں واسطے قلم چکیا اے تے ”حمیدہ شاہین دی پنجابی شاعری دا تجزیاتی مطالعہ“ دے عنوان پٹھ مقالہ چھتتار نوں دان کیتا اے۔ زبان تے لسانیات اتے ملکہ رکھن والی کھوجکارن ڈاکٹر یسری سکندر ہوراں اٹھواں تحقیقی مقالہ لسانی کچھوں ”زبان تے پنجابی زبان“ دے سرناویں پٹھ لیکیا اے جیہڑا لسانی کھوجکاراں لئی مددگار ثابت ہو سکد اے۔ مریم احمد ہوراں پنجابی زبان وچ لسانی مطالعے کچھوں اردو شاعر مولوی عبدالستار ہوراں نوں واپچ کے پنجابی ادب تے کھوج دا حصہ بناون دا آہر کیتا اے جیہڑی اک مڈھلی کوشش اے۔ میاں محمد شفیق اختر ڈھانگروی دی صوفیانہ شاعری نوں کھوج مڈھ رکھ کے ڈاکٹر محمد حسین تے ڈاکٹر عبدالواجہ تبسم ہوراں ڈھیر سوہنا مقالہ لیکیا اے۔ مجلے دا یار ہواں مقالہ ڈاکٹر افتخار سلہری تے ڈاکٹر واصف لطیف دی سانجھی کوشش اے سحر تے مبنی عنوان ”لوک ادب راہیں پنجاب دے راجے مہاراجے“ پنجاب دی تاریخ دا عکاس اے۔ بارواں مقالہ ہیر وارث شاہ دی کھوج اے جہدے راہیں ”ہیر وارث شاہ دے جھیلپیاں دا

حل،، عنوان بیٹھ ڈونگھی تے سچھی کھوج سامنے آئی اے۔

ایس شمارے وچ زنانیاں دا مجلہ ہون دے باوجود ایس سال مرداں نوں %70 تھیں دیون دا آہر کیتا گیا اے۔
 شاید اوہدا اک کارن ایہہ کہ جرنل وچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور دے کسے پڑھیہاریاں استاد دا مقالہ مجلے وچ
 شامل نہیں تاں جے مجلہ ”W“ کیٹگری دی لانگھ پٹ سکے۔

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

مدیر چھتھنار

چیئر پرسن شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

WAR OF LALI AND LAK TRIBES**لالیاں لکاں دی وار****Abstract**

Mian Jhulli belonged to the second half of the eighteenth century. He developed his taste for Punjabi poetry, benefitting from the company of Mian Siddique Lali. He wrote about two prominent tribes of the Kirana region. His legendary epic was titled, "Lalian Lakkan di Var". His "Var" can declared as an improtant contribution to the genre in the eighteenth century poetry. His poetry bore a great testimony to the fact that Punjabi poetry was a living reality in that period. The people used to listen poetry and appreciate it with a great deal of enthusiasm. His poetry also highlighted the rule of poet "Var" in upholding values like truth and justice commitment to these values added a sense of honour and stature of the poet.

Keywords: Var, Region, Poet, Eighteenth Century, Honour

میاں جھلی ہوراں دا اصل ناں محمد بوٹاتے پیوداناں اسلام ہا۔ اوہ موضوع لالیاں، ضلع چنیوٹ دے جم پل

بان۔ اوہناں دے دوئے بھراداناں میاں دارابا۔ میاں جھلی ہوراں دا ہکو پتر امیر ہاتے او ہدا پتر لدھا۔ لدھے دے پتر داناں خان ہا۔ خان دی اولاد کا ئی ناہی۔ اوہناں دے بھرادارے دی اولاد ہن لالیاں شہر وچ وسدی اے۔ ایہہ وڑھی وسب وچ جھلی دارے کیاں دے ناں نال مشہور اے۔ میاں عبداللہ ہوریں جیہڑے میاں دارادی اولاد وچوں چھیویں پیرھی ہن اوہناں موجب:

”میاں جھلی ہوریں کچھ چڑھی بالا راجا وی رہے۔ اوس زمانے بھٹھی وچ میاں یارشاہ اللہ دا ولی ہو یا ہے۔ اوہ گا بلیں بہوں کڈھدا ہا۔ میاں جھلی اکھیا، پیر یارشاہ غیر تھیں کوئی نہیوں چھوڈیا۔ کدی روزہ رکھیں زبان دا، روہ پر بت تیتھوں ڈردے۔ میاں جھلی سرتے پگڑے، ہتھ وچ کھونڈ اتے موڈھے اتے ساڑھی رکھدا ہا۔ میاں یارشاہ آکھیا، توہیں میری گا بل روکی ہے۔ میں تیری جھلی مشہور کر چھڈی ہے۔ موضع بھٹھی ہالا راجا، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ وچ ہک کھوہ میرو آلاسد بندا ہا۔ جھلی دے گیاں جھلی آلا مشہور ہو گیا۔“ (1)

اوہ محمد بوٹا دے اصلی ناں وی تھاویں میاں جھلی دے ناں نال مشہور ہن۔ میاں جھلی ہوراں دی جنم تھاں لالیاں بارے روایت اے کہ لالیاں پنڈ دانیہہ پتھر میاں محمد صدیق لالی ہوراں رکھیا۔ روایت داسو میاں محمد علی محمد لالی ہوراں دا ایہہ شعر ہے:

صدی ہجری بارھویں والا پہلا سال سی چڑھیا

بنیادی پتھر شہر لالیاں دا اپنی ہتھیں دھریا (2)

شعر موجب تاں 1690ء/1101ھ لالیاں دی بنیاد ستارھویں صدی دے اخیر لے دہاکے رکھی گئی۔ برعظیم دے وسیبی، تاریخی تے معاشی جیون اتے ڈونگھے پرچھوایں بلداں والے کھوہ (Persian wheel) دے ہن۔ بھاویں برعظیم وچ ایہہ ٹیکنالوجی ترک حکمراناں راہیں ای آگئی ہا، ستارھویں صدی عیسوی وچ ساندل بار تے کڑانا بار وچ ایہد اور تاراعام ہو یا۔ اے بھل اے کہ ترکاں دے آون نال برعظیم دیو اسی کھوہاں توں واقف ہوئے۔ زمین پٹھ پانی ہون توں تاں جی لکھاں سالاں توں جانو ہاتے ہزاراں سالاں توں اتھے کھوہاں دی ہوند ہڑپا، مونہ جوڈو وچ

دیکھی جاسکدی اے۔ ترکاں دے آون نال برعظیم دے واسی بلداں دے کھوہیاں چرخی والے کھوہ دی ”ٹیکنالوجی“ توں جانو ہوئے زرعی پیداوار وچ وادھا ہويا۔ واسی دریاواں دے کنڈھیاں توں اُٹھ کے اجیہی تھاہرے کھوہ کھٹ رہے ہاں جتھے تھلواں پانی مٹھا ہا۔ بلداں والے کھوہ بار دے وسیب اُتے ایہہ اثر کھتیا کہ ہن بار واسیاں اپنے پکے ٹھکانے بناوئے شروع کردتے۔ بلداں والے کھوہ دے نال انج نہیں ہويا کہ دیسی قبیلیاں پشتو پالنے چھڈ دتے ہن۔ کھلیاں چرائیاں دے نال کھوہاں پاروں واہی رزق دانواں وسیلہ بنی۔ نویں وسیلے پاروں مغل شاہی دے کارندے ماملا اُگاڑن باریں وچ آوندے۔ انج اوہناں دی باریں اُتے سیاسی پکڑ وچ مضبوطی آئی۔ ستارھویں صدی عیسوی وچ لالیاں دے گوانڈھی قبیلیاں دا بلداں والے کھوہ بارے کیہ دیہار ہا، ستارھویں صدی عیسوی وچ مغل نواب موہرے چدھر قبیلے دے سرداراں دے وچارنیں:

”نواب صاحب! تروٹاں بھریاں۔ جنگل آباد کیتن۔ او دوں کڑا نا حدتے

ہے ایدوں سلیمان حدتے ہے۔ توں سردار ہیں ہک جنگل لکھ کے دتی جا۔

آباد کر لئے۔ آباد کیتی ہوئی کیوں منگد اہے؟“۔ (3)

ستارھویں صدی عیسوی وچ چدھر قبیلہ کھوہ کٹوان وچ کیوں رجھیا ہو یا با ایہد اویر واو کیکھو:

”ایتھے ایہناں جھلاریں، کھوہ بناوئے شروع کردتے۔ فتح خان تے نورا،

سلیم (سے + م) دا پتریر ہاں۔۔۔ نورا دریا ٹپیا، آیا منگلینی۔ اگانہ ماہنی

سیال، چدھر اُکٹھے۔ پھنڈریں پنیاں ہوون۔ کمیں کھوہ پئے بنین تے کم

شروع“۔ (4)

کڑا نا بار دا واسی لالیاں دا ڈوآ گوانڈھی قبیلہ رانجھا ہے۔ ستارھویں صدی دے سرکڈھویں پنجابی شاعر حافظ برخوردار ہوراں بھاریں رمزالی نال کھوہ وگن داویر وا دتا۔ ایس توں ہک گل نظر بندی اے کہ او دوں بلداں والے کھوہ دی ٹیکنالوجی کڑا نا بار دے واسیاں کان اوپری ناہی:

مرزا چکھدا حافظا کیوں کھلا دلگیر

چنے نی آہمو سامنے کانجن سدھی تیر

کانجن ودھا مکڑے، مکڑے ونھ گیا تیر

بھرونی وچاری کیہ کرے، دُھنی وگدا نیر (5)

ستارھویں صدی عیسوی وچ لالی قبیلے دامیاں محمد صدیق لالی ہوراں دے اکھن تے بلداں والا کھوہ کھٹ کے واسیوں کرنا کوئی انہونی گل نہیں۔ لالیاں دالالی قبیلے دے پنڈاں دے دُھن وچ ہوون پاروں پہلاں کھوہ تے وت پنڈ دا فطری ارتقا ہویا۔ انگریزی راج سے ریلوے اسٹیشن نگروں سرگودھا فیصل آباد روڈ پاروں ایہدی اہمیت ہور ودھی۔ میاں عبداللہ ہوراں دا وچا رکہ میاں جھلی ہوریں لالیاں وچ جے، ایہہ سچی تے کھری گل اے۔ میاں عبداللہ ہوراں موجب اوہ نکی عمرے میاں محمد صدیق لالی ہوراں کول آندے جاندے ہان تے ’سپراواں دا اُماہ‘ شوق نال پڑھدے ہان، جیہنوں سن کے میہیں ہوریں خوش تھیندے ہان۔ میاں عبداللہ ہوراں دیاں معلوماتاں اوہناں نوں شاعری دا شوق میاں محمد صدیق لالی ہوراں دی سنگت توں لگا۔ اُماہیاں مدحاں اج وی درباراں اُتے گا کے پڑھیاں جاندیاں ہن اوہناں دی پڑھنت دا ہک خاص انداز اے۔ جدوں میہیں محمد صدیق ہوریں کسے بال دے مونہوں اپنی شاعری سندے تاں اوہناں نوں خوشی ہوندی۔ لالی قبیلہ سپرا قبیلے دی ہک ذیلی شاخ یاں گوت اے تے چچھاں وسیب وچ کئی سپرا ولی اللہ مشہور ہوئے۔ شاہ حسین دے مرشد شاہ بہلول دریائی داناں جانوں اے۔ میاں محمد صدیق لالی ہوراں وڈ کے بزرگاں دی مدح لکھی، جیہڑے وسوں وچ ’’سپراواں دا اُماہ‘‘ دے ناں نال مشہور اے۔ ریاض احمد شاہ ہوراں ایہدا سراواں ’’سپراولی‘‘ دتا:

سپرا	ملے	بھرا	ملے
غم	دور	ہویا	دل نور
سپراواں	دے	سر	چھتر نبی
ہوئے	بوہتے	کامل	مرد ولی
مخدوم	پنجو،	بہلول	علی
شیخ	حاجی	رب	حضور

غم دُور ہویا دل نور ہویا (6)

ریاض احمد شاہ ہوراں میاں محمد صدیق لالی ہوراں دے وصال دا ورھا 1766ء دسیا اے۔ اوہناں دے ہڈھے وارے میاں جھلی ہوراں دا بالپنا ہوون توں گوڑا اے۔ کہ اوہ 1740ء یاں 1750ء لاگے جے۔ میاں جھلی دی

جیونی بارے ہک ہور ڈھکواں گوڑا اے کہ گاجی خان کے لالیاں دا ہک وڈا سردار مہر مگل لالی ہو یا۔ گاجی خان کی سرداری دی پگ پنھن داسا انہویں صدی دا پہال دہا کا اے۔ ایس سے رنجیت سنگھ چنیوٹ تے قبضہ کر لیا اوہدے کارندے چنھاں دریا دے لہندے پاسے دے پنڈاں وچ اپنا عمل دخل ودھیندے پے ہان۔ اور سنگھ فوجدار موضع ولا اُتے قبضہ کر لیا جہدے پاروں مہر مگل اپنے لگدے چتار داسا ہیوال نوں سکھاں بروز جنمیں 3 محرم 1225ھ کو فتح کیتا:

”بہہ کے سا ہیوال وچ، ہتھ مواتے کریساں اگ دے۔“ (7)

سا ہیوال اُتے سکھاں نے 1810ء وچ قبضہ کیتا مہر مگل دے دل وچ آس دا ڈیو اتا تہیں بلیا کہ اوہدی دھردے سردار فتح خان بلوچ توں مدد منگی جاسکدی۔ لالیاں لکاں دیاں لڑائیاں دے اخیر لے یدھاں سے جدوں باقی لالی لکاں اُتے دھاوا کرن کان اُسارا اُسریندے ہن تاں مہر مگل لالی دے پپو مہر محمد یار لالی نوں وی ونگار دے ہن تے اوہ آہدا:

”میتھے مگل گلام ہین نکڑے، ہک مہمند سوگات۔“ (8)

مہر مگل دا بالینے پاروں لکاں دیاں لڑائیاں وچ سیر نہ گھنتا تے انہویں صدی دے مڈھلے دہا کے سرداری دی پگ دا پتہ لگا کہ لکاں تے لالیاں دیاں لڑائیاں اٹھارھویں صدی دے اخیر لے دہا کے مک گنیاں۔ میاں جھلی دا لڑائیاں دی وار گھرن توں سٹا کہ اوہناں دا جیون اٹھارھویں صدی دے دوئے ادھ وچ بیتیا ہوسی۔ میاں جھلی ہوراں دی جیونی بارے ”لالیاں لکاں دی وار“ دی ہک تک دس دی اے کہ اوہناں نوں روحانی عقیدت حضرت شیخ اسماعیل بخاری ہوراں دے نال ہا، جو لوکائی وچ شیخ سہائل دے نال مشہور ہن۔ حضرت شاہ اسماعیل بخاری ساری عمرے فقر دی دولت ونڈی اوہناں دی اولاد دی سورم گتی والی راہے نہ پئی۔ میاں جھلی ہوراں اپنے آپ نوں حضرت شاہ اسماعیل بخاری دا ڈھڈھی آکھ کے روحانی عقیدت دا اظہار کیتا۔ جھلی دا لکھیا اُماہ اے کہ:

”ٹاہلی شیخ سہائل آن، جو ملتان منارا

عجبت چندے جیونا، فتح شاہ بڑا بخارا

عرش کی گھوڑی، چڑھن طبل باج مرگے مرگائیاں

بولن تاں بہت سواد

پرتو لگے تاں پیر سیا پے، اکبر توں دھی منگی آ،

کیہ ہوندا گودھ نیارا

نیوندے نی سارے چک، اکبر آن ملیا وچارا
دین کی لگی چوکھنڈی، نور کا لگا دروازہ

دم پیر مخدوم جہانیاں، پیر بالا راجا“ (9)

میاں جھلی دی لکھی ”لالیاں دی وار“ تے ”اُماہ شیخ سائل“ ای اوہناں دی نابری کول محفوظ ہن۔ شاعری بارے کائی جانکاری نہیں اوہناں شاعری وچ جھلی، ڈھڈھی تے میر دا تخلص ورتیا۔ وار وچ مہر لال، جیون دالالی موضع جبانہ، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ کڑانا بار وچوں مہر باقر لک وڈی آہلی، ضلع سرگودھا دیاں جھیں مار لیندا ہے۔ محمد یار لک ساکن سکسیر والا، ضلع سرگودھا لالیاں کول جھیں کان میلا اساڈا پرانا سا نگا ہے۔ اوہدا بھرم رکھ دیاں آپت وچ تلوار نہ گھتتے۔ پڑھیں وچ گلاں ہون دیاں لالیاں تے لکاں دے بلارے ہوویندے محمد یار لک گھر پرت گیا مہیں مراد لالی نوں مندی لگی۔ لک قبیلے دے جی منصوبہ بنا کے آئے تے اوہ رامو آنا، چک نمبر 46 جنوبی ضلع سرگودھا دی لاگی پہاڑی کولوں لالیاں دامال مار لیندے۔ گوش، جیون دا، روشن، لنگاہ داتے ندام تلواریں نال حاکم چسے داموڈھا زخمی کریندے لکاں کولوں منگو کھس لیندے۔ لالیاں دے وسنیک مل بودھر لالی نے مہر سائل نوں آکھیا کہ کنڈ دے سارے لالی اکٹھے ہو کے لکاں نوں دھاڑ دیوے۔ صلاح کان گوس، جیون دا، روشن، لنگاہ دا، مہمند، اللہ جوئے دا، آہلا، عبدل دا، آہلا صدیق لالی، دولا، رُسودا، ککا، درویش دار ہوکا لالی سد یوے۔ اوہناں مال مارکے آرہن تاں بخشے پھرنے سپر لالیاں دی واہرنوں لککر یا بھاریں احمد نگر، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دا واسی ہا، پر لکاں دادو ہترا ہوون پاروں اوہناں دا واہرو۔ اگوں روشن، لنگاہ داتے مہر سائل آگو ہوون دا پرتا وادیندے ہن۔ مل بودھر تے ریحانہ ہرل مسوٹھوٹھے نوں تپکاں مریندے تے اوہدی گھوڑی ڈھالی مسوٹھوٹھانچ گیا۔ روشن لالی تے سکھا لک دوویں ہک دوائے دے وارنال گئے سلطان، بھاگودا حاکم چسے نوں تلوار مارتی تے اگوں اوہ وی تلوار نال زخمی ہویا۔ دولا، رُسودا لالی ہک لک نوں برچھے دے وارنال مار چھڈیا۔ لک قبیلے دے سورے صلاح پگیندے لالیاں پنڈا تے حملہ کیتا اوہناں دے واہرو ڈھول موضع لالیاں والے پاسے وگدے اوہناں دشمن نوں بے ویسریاں کر کے موضع ولا، تحصیل لالیاں اُتے ہلا، دتا لک موضع ولادامنگو مارلتا لیاں دے واسی پچھوں واہر لے نکلے ایہناں دی ٹکر ماجھی آ لے گھوہ تے ہوندی ہے۔ لک سورے لالیاں دے واہرو ولا قبیلے دے چالھی بندے قتل کردتے۔ آہلا تے مہرا لک لال جیون دے لالی نوں

تلواریں نال مارچھڈیا۔ ایہو لالی جیہدے پاروں لالیاں تے لکاں داویر شروع تھیا۔ پناہ لالی نوں لکاں دی واہر گھیر کے مار دتا برخوردار لالی موضع ولانوں چوہڑ لک تے حاکم تاٹری برچھیاں نال مار دتا چوہڑ لک تے دھید و راجھا احمد یار لالی موضع ولانوں وی قتل کردتا۔ وارکار دے لفظاں وچ:

”لالی منصب دار دی اُچے، ماریا لال تے برخوردارے وڈھ تیکیں نیں

گٹھے، پناہ تے احمد یار دی“۔ (10)

سہاگل لالی ویرلین کان لالی قبیلے دی واہر اکٹھی کر کے مگل کی آہلی اُتے دھاوا بول دتا لڑائی وچ سہاگل لالی، برخوردار لالی دے قاتل حاکم ٹاٹری نوں قتل کر کے بدلہ لتا۔ سہاگل لالی ویہت دے سورے محرم گوندل نوں قتل کردتا۔ انج لکاں دی واہر دے دووڈے سورے مک گئے۔ قلندر ہریا لکاں دے واہر و مومنانے گوندل نوں برچھیاں نال زخمی کردتا۔ محرم خان، دُلا، خان دالک، حاکم چپا، ممنا لک، مسوٹھوٹھا، بخش، دو سے دادولا لک، رل کے صلاح پکائی کہ لالی قبیلے اُتے ہلاکیتا ونجے۔ لکاں دی واہر تے پیلووال، تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دے کولوں آ کے لالیاں دامال مارلیا۔ لالی قبیلے دے جیاں نے لکاں دی واہر نوں بیری آ لے چک نمبر 44 جنوبی ضلع سرگودھا کول آن ولیا۔ بخش، دو سے دو دولا لک، اگر، پناہ دے لالی نوں سانگ ماری تے اگوں اگر لالی تلوار نال حملہ کردتا۔ دُلا ماچھی، بخش، دو سے دے دو لے لک نوں تپک نال مارچھڈیا۔ میاں مراد لالی، حاکم چپے نوں تیر مارے۔ پلو، میہیں خان دا، سہاگل لالی تے دو جے دولت نے لالی تلواریں نال حکم چپے دی کہانی مکاچھڈی۔ محرم لک، سہاگل لالی ول پرتیا تے توگ داوار کیتا۔ اتن توڑی ممنا لک، چوہڑ لک تے مسوٹھوٹھا سہاگل لالی نوں نیزیاں تے تلواریں نال مارچھڈیا۔ چکتا لالی، محرم لک اُتے تلوار نال وار کیتا۔ اُتوں حشمت لالی کہانا نیزے نال حملہ کر کے لک نوں مارچھڈیا۔ لالی قبیلے دے سورے مہر سہاگل لالی تے لک قبیلے دے آگو محرم لک دے لڑائی وچ مرن پاروں لڑائی دا انت ہو گیا۔

پرانے سمیاں وچ پنجاب دی تاریخ نہ سانجھے جاون دا ہک وڈا کارن کاغذ دی کمی ہا۔ پرانے ویلیاں وچ کاغذ بہوں مہنگی وست ہا۔ ایہدے تیک رج پتراں تے سوکھے جیاں وی اپڑا ای ہوسکدی۔ وت اتھے تاریخ دا ایہہ دھروہ وی ہو یا کہ صدیاں تیک بدیسی بولیاں دے راج رہے تے دھاڑویاں نوں ادبا گل ای وارا کھاوئی ہا، جیہدے نال اوہناں داراج لمیرا ہو سکے تے دیسی جی دھوناں اُچیاں کر کے جیون دی سدھر نہ کرسکن۔ پنجاب دے مورخ

ڈھاڈھی، بھٹ تے میراٹی کسے وقوعے نوں واردی ہنتر راہیں محفوظ کر لیندے۔ انج سینہ بہ سینہ تاریخ محفوظ ہوندی رہی۔ ابھی پنجاب دے اصل مورخ بان جیہڑے راج بولیاں دے مقابلے تے دھرتی جائیاں دا موقف سامنے لیاوندے۔ وسیب وچ ایہناں شاعراں دا بہوں آدرہا تے ایہناں نوں قومیاں قبیلے دا مورخ نیا ویندا ہا۔ نری اپنی دھردی جس گیری ای ناہی سگلوں شاعر اوہنوں ای نیا ویندا جیہڑا واقعیان نال انصاف کردا۔ جے وادھا گھاٹا کر کے لوبھ پالن دی کوشش کرداتاں لوک مناں وچ تھان نہ بنا سکدا۔ باروچ شاعر دا اُچیرا مقام ہا وسیب اوہنوں منصف آکھ وڈیا وندا۔ میاں جھلی ہوراں نوں منصبی دا چنگی طرح پتہ ہا کہ اوہناں دی شاعری نوں آون والے سمیاں وچ وی گاویا ویسی۔ وارسازاں نال گاویاں جانڈیاں اتے راٹھا چاری تے وسیب ڈیریاں تے بہہ کے شاعری سندے۔ وارکاری دی ریت وچ رچی ہا۔

میاں جھلی ہوراں دے وچاراں راہیں اٹھارھویں صدی دے دُوئے ادھ تیکر پنجابی شاعری زندہ حقیقت وانگلوں وسیب وچ مانی جانڈی ہا۔ شاعر جیوندا جاگدا جی ہا جیہدہ اکم شاعری سناونایاں گاونا۔ شاعری دے کجھ سونو یے وی ہوسن۔ سنویا توں بناں شاعر کلا دا ہنر نہیں وکھاسکدا ڈھاڈھی دے وار پڑھنیاں گاوناں کان داتا ضروری ہا، جیہڑا ایس شاعری دا قدر دان ہا۔ انج سنویاں دے پڑھجھدے تے شاعر اپنا سنہیا دوئیاں تیکر اپڑاندے نیں:

ڈھاڈھی پڑھے ونگاں، اگے داتیاں

ڈھاڈھی گاونا نانا، اگے داتیاں

سور کے رب رسول نوں، سچ ڈھاڈھی دسے

پڑھ ڈھاڈھی اٹ ویکوڑی، اگے داتیاں (11)

انگریز راج وچ چھاپے خانے آون نال کتاب چھپن تے پڑھن ہاراں تیکر اپڑی۔ کتاب چھپن نال شاعر دی شخصیت تے موجودگی بدل گئی۔ سنویا قاری وچ بدل گیا۔ میاں جھلی دے سمکالی وارث شاہ تیکر ”یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے“ شاعر دی کلما مانی جانڈی ہا، پر کلا دازندہ رشتہ بدلن نال پنجابی ادب دارتہ بدلیا۔ چھاپے خانے آون نال پہلاں پہل پنجابی شاعری وکی تے پڑھی گئی، نویاں نسلاں جیہڑا قاعدہ پڑھ کے آئیاں اوہدے نال پنجابی ادب نال اوہناں دا ساندگا کمزور ہو گیا۔ میاں جھلی ہوراں دے وچاراں توں سچ سبھا دسد اے۔ او دوں تیکر شاعر تے وسیب وچ کارتریڈ نا پئی۔ وارکاریاں تواریخ کاردا ہک وڈا منصب سچیاں ہون دی ہا۔ شاعری دی ایہہ ہنتر تاریخ نوں بیانڈی اے۔ وارکار کولوں وسیب سچ دی منگ کردا ہا۔ بھاویں ہروڈی ٹا بری دے اپنے وارکار ہوندے ہان۔ اوہ دوئیاں قبیلیاں نال

لڑائیاں دیاں ای واراں بناوندے، پر کسے وار کارنوں ایہہ کھل ناہی ہوندی کہ دوئے قبیلیاں دیاں سورمیاں دی سورم گتی توں نچ لاوے۔ شاعر تے وسیب دازندہ رشتہ ہاتاں وت اوہ کوتاہدائیں کھلر ویندی ہوسی۔ انج شاعر نوں نر وار کرنا پیندا۔ میاں جھلی ہو ریں بھادیں لالیاں دے جم پل ہان، پراوہناں لک سورمیاں دی سورم گتی نوں وڈیاںیا۔ اوہناں نوں احساس ہا کہ شاعر نے سچ دا منصب ای نبھاونا ہوندا ہے:

میر وی سچ الایاء اگے داتیاں

صدیقا آیا بھیڑتے، سچ آکھ الائی

سچ کہیں میرزادے، اگے داتیاں (12)

وار ریت دے زوال دیاں جڑھاں انگریز راج وچ ای ہن۔ گورے نے پنجاب نال انیاں کیتا کہ قبضے نگروں انگریزی تے اُردو تعلیمی بولیاں بنا دتیاں۔ اوہنے ماں بولی راہیں اُڈھلی تعلیم دا حق ہندوستان دے دوئے صوبیاں نوں دتا، پر پنجاب وچ پرائمری پدھر اُتے پنجابی دی تھاویں اُردو لاگو کردتی۔ ایس دوئی سٹ پنجابیاں نوں ہولی ہولی ریت تے سنجاپ توں دُور کردتا۔ گورے توں ودھ ایہہ گر کون جاندا ہا کہ نوکرنوں روٹی دیو پر پچھان نہ دیو۔ جے پچھان دیو تے روٹی نہ دیو۔ پنجابیاں نوں روٹی لہھی پر پچھان دا گھٹ بھر چھڈیا۔ شاہی و بہار وچ قدم جماون تے ”ترقی“ واسطے ابھی دوویں زباناں ذریعہ بن گئیاں اُتلے میل دے جیاں انگریزی نال سانگا جوڑیا اوہناں واسطے وکھرے سکول کالج کھلے۔ پنجاب دا وچلا میل انگریزی والی پوڑی نہ چڑھ سکیا تاں اوہناں اُردو نوں اپنی عظمت دا نشان من لیا۔ جتھے نابریاں دے آگو پہلاں اپنی تاریخ تے مان کر دے ہان، ہن اوہناں نوں ڈھا ڈھی تے بھٹ دُکھن لگ پئے۔ میلاں دی ہوندتاں ایسے وچ ہے کہ اپنے آپ نوں وسارن تے گورے بن بہن۔ جیہڑا ہوندنوں جتنا گھور دا سائیاں دیاں نظراں وچ اتنا ای وڈپ دا حقدار ہوندا۔ کچھ توں چوک چھڈاؤن والے دیسی ”گوریاں“ نوں جے کوئی میراثی کچھو کڑیا دلا نداتاں اوہناں نوں باؤ پنے اُتے سٹ وجدی دسدی۔ ایس کلانوں تھا پڑن والے جدوں کنی کتر اون لگدے تاں تاریخ دا بہوں سارا ورثہ ضائع ہون لگا۔

انگریز راج وچ زمین نوں ذاتی ملکیت قرار دتا۔ زمینداراں دیاں اگلیاں پیڑھیاں زمین دی تقسیم در تقسیم نال معاشی مرتبہ برقرار نہ رکھ سکیاں۔ پہلاں زمیندار دی ڈھا ڈھیاں، بھٹاں تے میراثیاں دے خانداناں کولوں اپنے

وڈکیاں دے کارنامے سندے تے اوہدے بدلے اپنی سیوا کردے جیہدے نال اوہناں دا جیون داٹورا ٹریا رہندا۔ ارج زمینداراں دے وی ایچھے حالات ناہن کہ اوہ کسے ٹابری نوں پال سکے۔ ارج ایہناں کلاکاراں دیاں انگلیاں پیڑھیاں دا جیون چنگا بھلا اوکھا ہو گیا تے اوہناں دے وڈکیاں دے شعری ورثے نال دلچسپی مکدی گئی۔ زمیندار ٹا بریاں اندر معاشی، وسیبی تے لسانی تبدیلیاں پاروں وارکاروسوں وچ پینے ہوندے گئے تے اوہناں نوں ایہہ پچھان نموشی لگن لگی۔ وسیب وچ جمن والے احساس کمتری دے دوہرے عمل پاروں پنجاب دی تاریخ دے بھرے بھنڈار وں پچھانے ای رہ گئے۔

حوالے

- 1- Abdullah Mirasi, Gal Bat, Mozia Lalian, Tehsil Lalian, Zila Chiniot, December 28, 2003
- 2- Mian Muhammad Ali Muhammad Lali, (Murattab), Maqalate Lali, Lalian: Khalil Book Depot, 2003, P:1
- 3- Saeed Bhutta, (Murattab), Dais Dian Vaaran, Pehli Jild, Lahore: Pilac, 2007, P:40
- 4- Saeed Bhutta, (Murattab), Bar Kehani, Lahore: Sanjh, 2011, P:62.
5. Berkhurdar, Qissa Sahiban, Sodhan har, Mushtaq Sufi, Saeed Bhutta, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2015, P:97
- 6- Muhammad Siddique Lali, Kulyate Lali, Sodhi, Riaz Ahmad Shad, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1982, P:200
- 7- Mir Moazzam, Mehr Mugal Di Var, Register 1 Mamlooka Choghta Khan, Pipple Bhutta, Tehsil Lalian, Zila Chiniot
- 8- Mian Jhulli, Lalian Lakkan Di Var, Un Chhapi, Mamlooka Saeed Bhutta, Shoaba Punjabi, GCU Lahore
- 9- Mian Abdullah Mirasi, Gal Bat
- 10- Mian Jhulli, Lalian Lakkan Di Var
- 11- Ibid
- 12- Ibid

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

☆ محمد آفتاب بھٹی، ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر بابر نسیم آسی

THE LIFE AND WRITINGS OF KHALID HUSSAIN THATHAL**خالد حسین تھتھال دا جیون تے لکھتاں****Abstract**

The great writer and poet of Punjabi language Khalid Hussain Thathal was born on 23 November 1953 in Quetta. Like his literary life, his personal life was also full of innumerable virtues. On the one hand, he was known as a poet, storyteller, essay writer, columnist and researcher, on the other hand, he had a loyal, friendly, sincere and loving heart. This great intellectual died on August 16, 2021 in Oslo (Norway) due to a heart attack. In this article the writer has thrown light on Khalid Hussain Thathal's life and writings. The first part sheds light on his date of birth, education and date of death. The second part reviews his writings in detail.

Keywords: Storyteller, Columnist, Friendly,
Khalid Hussain Thathal, Article

خالد حسین تھتھال نے شاعری توں اڈنٹری صنفوں وچ اپنا قلم ورتیا پر تخلص ”خالد“ ای رکھیا۔ ارشد بٹ

☆ ریسرچ سکالر، ایم فل پنجابی، جی سی یو، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، جی سی یو، لاہور
☆ چیئر پرسن شعبہ فارسی، جی سی یو، لاہور

موجب :

”خالد حسین تھتھال ہوراں داناں خالد حسین جد کہ تخلص ”خالد“ سی“۔ (1)

خالد حسین تھتھال ہوراں نے 23 نومبر 1953ء نوں کوئٹہ دی دھرتی اتے جنم لیا۔ جد کہ بعد وچ مہمد چک، تحصیل کھاریاں ضلع گجرات دے وسنیک ہو گئے۔ تنویر ظہور ہوریں لکھدے نیں:

”پنجابی دے مہان شاعر تے لکھاری خالد حسین تھتھال دا تعلق گجرات دی

دھرتی نال اے۔ اوہ 23 نومبر 1953ء نوں کوئٹہ پیدا ہوئے تے بعد وچ

اوہناں مہمد چک، تحصیل کھاریاں ضلع گجرات مستقل قیام کیتا“۔ (2)

خالد تھتھال ہوراں دے پیو داناں چودھری غلام نبی جد کہ ماں داناں علامہ فاطمہ سی۔ چودھری غلام نبی 21 فروری 1919ء نوں شاہ محمد ہوراں دے گھر جمے۔ شاہ محمد ہوراں دے پنج پترن۔ سردار خاں، عبدالغنی، غلام نبی، فرزند علی تے حاکم علی۔ خالد حسین تھتھال ہوراں دے پیو دا پیدائش دے حساب نال تریجا نمبر سی۔ خالد حسین تھتھال ہوراں نوں ناروے جا کے تعلیم حاصل کرن دا چنگا موقع ملیا۔ چودھری غلام نبی ہوراں دے ست پترن جیہناں وچ خالد حسین تھتھال ہوراں دا دو جا نمبر اے۔ پتراں دی ترتیب کجھ انج اے۔ خادم حسین، خالد حسین، اعجاز حسین، محمد ایوب، آفتاب حسین، نخل حسین، نعیم طارق اوہناں دے بھرائسن۔ مڈھلی تعلیم سنت پورہ توں حاصل کیتی۔ خالد تھتھال ہوریں اپنی مڈھلی تعلیم بارے اپنی لکھت ”جھنڈا جھنڈا“ وچ لکھدے نیں:

”میں ترے جماعتاں سنت پورے ای پڑھیاں نیں۔ جدوں چوتھی چڑھیا

تے او دوں ساڈے پنڈوی پرائمری سکول کھل گیا تے انج سنت پورے روز

دا آؤنا جاؤنا او دوں تیں مکا“۔ (3)

خالد حسین تھتھال نے تن جماعتاں سنت پورے سکول توں کیتیاں۔ سنت پورے دے مڈھلے سکول دی عمارت جدوں بدلاں پانیاں ہتھوں ڈھے پئی۔ تن جماعتاں سنت پورے سکول پڑھن مگروں اوہناں نے پرائمری تعلیم مہمد چک سکول توں مکمل کیتی۔ چھیویں جماعت لئی اوہناں گورنمنٹ اسلامیہ ہائی سکول دھوریہ وچ داخلہ لیا تے 1969ء وچ اوہوں ای میٹرک کیتی۔ دسویں کر کے کنٹونمنٹ کالج وچ داخلہ لیا تے 1971ء وچ اپنا ایف۔ اے وی

مکمل کر لیا۔ گورنمنٹ ڈگری کالج جہلم توں 1973ء وچ بی۔ اے مکمل کیتا۔ بی۔ اے مکمل کرن توں دو سال بعد اوہناں 1975ء وچ ناروے دارخ کیتا۔ اوسلو یونیورسٹی وچ داخلہ لین توں بعد سب توں پہلاں ”نارویجن“ زبان سکھی۔ 1975ء نوں اوسلو یونیورسٹی وچ ”سوشل اینتھر وپالوجی“ وچ داخلہ لیا۔ لکھدے نیں:

”میں 1975ء وچ ناروے آیا۔ ناروے آ کے وی میں پڑھائی جاری

رکھی۔ سوشل اینتھر وپالوجی جیہنوں ”علم الانسیت“ کہندے نیں اوہ مضمون

رکھیا۔ ایہدے وچ ماسٹر کیتا تے ایس توں علاوہ دوہور مضامین جیہڑے

ہسٹری آف آئیڈیاز تے جنرل اینڈ کمپیئرٹیوٹریچر ہائن، پڑھے“۔ (4)

خالد حسین تھتھال بارہاں سال تعلیم تے تدریس دے شعبے نال جڑے رہے۔ نال اوسلو وچ ناروے ریڈیو دی اردو سروس وچ کئی سال معلوماتی پروگرام وی کیتا۔ اوسلو ناروے ریڈیو دی اردو سروس ”بات سے بات“ دے ناں توں پروگرام دی کردے رہے۔ معلوماتی پروگرام کلاسیکی تے صوفی شاعراں بابا بلھے شاہ تے شاہ حسین بارے ہوندا۔ ایہدے وچ صوفی شاعراں دی حیاتی تے کلام دیاں خوبیاں اتے بھروسے گل کردیاں چائن پاؤندے۔ ناروے وچ ”ادبی سنگت اوسلو“ نوں وی کئی سال بڑے آہراں نال چلاندا رہے۔ پنجابی ادب دی سمجھت تے جاگ لگن دی گل کرے تاں جا پدا اے پئی پنجابی ادب ول اوہناں نوں کھچن دا کارن افضل احسن رندھاوا ہوراں دا ناول ”دیوا تے دریا“ سی۔

ایہہ اوہ پہلی لکھت سی جیہیں خالد ہوراں دے من دے وچ ماں بولی، پنجابی ادب تے وسیب دا بوٹا لایا۔ بوٹے نوں اوہناں دی عمر، رجھت تے محنت دا پانی ملیا تے بوٹے نے اپنا کھلا شروع کردتا۔ خالد حسین تھتھال نے کلاسیکی صوفی شاعراں وچوں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر، بابا بلھے شاہ، پیر وارث شاہ تے میاں محمد بخش ہوراں نوں پڑھیا۔ نویں پنجابی شاعری دے مڈھلے شاعراں وچوں موہن سنگھ، احمد راہی، شریف کنجاہی، امرتا پریتیم تے باقی صدیقی نوں پڑھیا تے اوہناں دا اثر قبول کیتا۔ اوہناں محمد بوٹا، پیر فضل گجراتی، داکم اقبال داکم، انور مسعود تے فخر زمان ہوراں دا وی مطالعہ کیتا۔

جوانی وچ ریاض راجی، رفیق چودھری، شریف کنجاہی تے الیاس گھمن ہوراں دے نال ملاپ رہیا۔ حلقہ

ارباب ذوق دے اجلاس وچ وی پنجابی تے اردو ادبیاں دے نال ملدے رہے۔ گجرات توں اکبر علی ایم اے، افتخار بھٹ، ڈاکٹر ظفر مجید تے احمد حسین قلعداری نال خالد ہوراں دیاں ادبی پیٹھکاں رہیاں۔ خالد حسین تھتھال ”پنجابی ادبی سنگت“ لاہور دے اجلاس وچ جان دے دو جیاں دیاں سند دے تے اپنیاں سناوندے۔ اوہناں ادبی سفر دی شروعات کہانی لکھن توں کیتی فیر شاعری ول آئے۔ ناروے قیام دے دیہاڑیاں وچ ای اوہناں کہانی لکھن دا مڈھ بھ لیا سی۔ پہلی کہانی لکھن تے چھین بارے آکھدے نیں:

”پہلی کہانی جیہڑی میں لکھی اوہ 1978ء وچ جن ساہت پٹیالہ وچ چھپی، او سہلے اوس رسالے دے ایڈیٹر اجیت سنگھ کا کڑھوریں ہائن افسانے دا اٹھا، اتھے ای متر شیری لال نیں، اوہناں نے کیتا۔ اوس توں بعد 1979ء وچ میری اک کہانی ”چائن“ امروز لاہور دا پنجابی صفحہ ہوندا اہیا، اوہدے وچ چھپی۔ میرا خیال اے اوس ویلے امروز دے پنجابی صفحے نوں شفقت تنویر مرزا ہوریں ویکھدے آہے۔ ایہہ کہانیاں جیہڑیاں میں زیادہ لکھیاں، مثلاً میں جنرل اینڈ کمپیر بیٹریچر دا مضمون 1981ء وچ پڑھیا، لیکن میریاں کہانیاں ساریاں 1977-1979ء توں 1989ء وچ کار لکھیاں گئیاں“۔ (5)

کہانیاں وچ کتے شعوری رو ویکھن نوں ملدی تے کتے ”ناسٹلجیا“ دے شکار کہانیاں دے کردار دسدے نیں۔ خالد حسین کہانیاں وچ اڈواڈ ملکنیکاں دی ورتوں کیتی۔ 80ء دی دہائی وچ خالد ہوراں دیاں نظماں ”امروز“ دے ادبی حصے وچ چھپدیاں رہیاں۔ مشرقی پنجاب وچ پٹیالہ توں نکلن والا پرچہ ”جن ساہت“ 1979ء وچ کہانی ”کاہنوں“ چھپی۔ ایس توں علاوہ ”پنجابی ادب“، ”سورج مکھی“، ”ساہنجاں“، ”ماں بولی“، ”سویر“ تے ”پنجم“ رسالیاں وچ کہانیاں، نظماں، مضمون تے دو جیاں لکھتاں چھپدیاں رہیاں۔ پنجابی ادب دے نال اوہناں اردو ادب دی وی سیوا کیتی۔ شفقت تنویر مرزا نے لکھیا:

”اوسلو ریڈیو دی اردو سروس تے پروگرام کردے رہے تے نال ای اردو

زبان وی پڑھانندے رہے۔ ایہناں کماں وچوں اوہناں دا پنجابی نال شید
ایناں ای ساک بندا ہووے گا جنناں رشتہ حافظ محمود شیرانی نے ”پنجاب میں

اردو‘ وچ اردو تے پنجابی دا بنایا‘۔ (6)

اوہناں اپنے ادبی سفر دی شروعات کیتی تاں کہانی توں سی، پر کہانی لکھنا، چھیتی ختم کر کے شاعری ول آگئے۔
اوہناں دے نیڑے شاعری نالوں کہانی چوکھی محنت منگدی اے۔ ”کہانی تے مضمون تانے پیٹے نال، کہانی، پلاٹ
تے پاتراں دی بنت جڑت تے اتار چڑھا کھوج پڑچول دی کھچکل دے مانگے شاعری نالوں چوکھی محنت منگدے
نیں۔ چنگی شاعری کچھے وی محنت دا ہتھ اے۔ اوہناں کہانی دی اکو کتاب لکھی۔ پرویز اقبال ہوراں ایس دا کارن دسیا:

”خالد میرا گوڑھا مترسی تے اوہ اکثر مینوں شعروں ساندا تے شاعری دی

گل وات وی کردا۔ اوس کہانیاں گھٹ لکھیاں نیں جیہدا کارن ایہہ اے

پئی اوہدے اندر کہانی نالوں شعر لکھن تے پڑھن دا شوق گھناسی۔ شوق نے

اوس نوں جس ول ٹوریا اوہ ٹر گئے‘۔ (7)

نثر تے شاعری دوواں وچ تھتھال ہوراں دا باقاعدہ استاد کوئی نہیں سی۔ اوہ جدوں کوئی تخلیق مکمل کردے
تے سب توں پہلاں دوست نوں دکھاندے اوہ جیس جس نوں پڑھدے اپنا استاد متھ لیندے۔ اوہناں دی خالد
ہمایوں، اسلم رانا تے راجا رسالو ہوراں نال ملاقات رہی۔ ایس توں اڈ پنجابی دے وڈے استاد اں نال وی میل جول
رہیا۔ پنجابی ادبی بورڈ دے مشتاق صوفی، پروین ملک، صغرا صدق، طارق گجر تے ڈاکٹر کوثر محمود ہوراں نال وی
گوڑھے ملاپ رہے۔ خالد حسین تھتھال دا ویاہ 1989ء وچ یاسمین ناز ہوراں نال ہو یا۔ یاسمین ناز نے اپنی تعلیم
پاکستان مکمل کیتی تے فیر ناروے چلیاں گئیاں۔ ہن اوہ ناروے ای رہندیاں نیں تے کسے ادارے دی پرنسپل داعہدہ
سنجھالے نیں۔ اوہناں دے دو پتر تے اک دھی اے۔ پتراں دے ناں پورس مان تے کرن مان جد کہ دھی داناں
پون مان اے۔ اوہناں دے بچیاں دے ناں بڑے عجیب لگدے نیں پر حقیقت وچ ایہہ اوہناں دے وسیب تے
اودھی فضا نال گوڑھی محبت تے پیار کرن دی نشانی اے۔ ”پون“ دے معنی نیں ”ٹھنڈی ہوا“۔ ”کرن“ ناں اوہناں
دے علاقے دی ترنخ پاروں رکھیا گیا۔ اوہناں دے علاقے اتے اک راجا حکمران سی اودہاناں ”کرن“ سی۔ ناواں

بارے راجار سالو کہندے نیں:

”کدی کسے نے اپنے پتر داناں پورس نہیں رکھیا۔ خالد حسین تھتھال
ہوراں اپنے پتر داناں کرن تے پورس رکھ کے ایہہ راہ وی کھول دتی
اے۔“ (8)

راجار سالو ہوراں جدوں تھتھال ہوراں کولوں پچھیا پئی سکولاں وچ ایہناں دے ناں کیہ لکھوائے گئے نیں
تے اوہناں دسیا پئی سکولاں وچ وی کرن تے پورس ای نیں۔ شروع شروع وچ عزیزاں تے رشتے داراں پچیاں
دے ناواں بارے موہنہ چڑھائے پرہولی ہولی سارے چپ ہو گئے۔ عربی تے انگریزی وسیب دے ناں بند اکھیاں
نال وی قبول نیں پر ماں بولی تے پنجابی وسیب دے ناں توں کتر ایا جاندا اے۔ خالد صاحب ہوراں دے دوویں پتر
پڑھائی مکمل کر کے اپنے اپنے کم کردے نیں:

”پورس مان انجینئر نیں جد کہ کرن مان کمپیوٹر وچ اپنی تعلیم مکمل کر کے فنانشل
ادارے دے طرفوں کم کردے نیں۔ پون دھی وی اپنے شعبے وچ تعلیم مکمل
کر کے ناروے وچ ای ملازمت کردی اے۔“ (9)

خالد حسین تھتھال ہوریں اوسلو ای مقیم سن جدوں اوہناں نوں دل دادورہ پیا تے 16 اگست 2021ء نوں
ایس دنیا توں چلاؤ نا کر گئے اوہناں دی موت تے افضل عباس ہوراں اپنی محبت تے عقیدت دا اظہار اُنج کیتا:

خالد توں جنت وچ جاسیں

تینڈے ناں دے نال حسین اے

وچھڑن مگروں ہڑھ ہنجواں دا

ماں بولی دا اکوای وین اے (10)

خالد حسین ہوراں پنجابی ادب وچ بطور شاعر، کہانی کار، سفر نامہ نگار، کالم نگار تے مضمون نگار خدمات انجام
دیتاں نیں۔ لکھتاں وچ ”نویں لو“ پہلی لکھت تے کہانیاں دی پہلی تے آخری کتاب اے۔ جیہڑی 1985ء وچ نئے
لوگ پبلی کیشنز لاہور توں پہلی وار چھپی۔ اہل پھل کتاب خالد حسین تھتھال دی پنجابی شاعری اے جیہڑی 1991ء •

وچ نئے لوگ پہلی کیشنز، لاہورتوں شائع ہوئی۔ کتاب دا انتساب ماپیاں دے ناویں اے۔ ”تلی اُتے چھالے“ شاعری دی لکھت دیس پہلی کیشنز لاہورتوں 2002ء وچ چھپی۔ شریف کنجاہی، احمد راہی تے امرتا پریتیم دے ناویں اے۔ ”بھنڈا بھنڈار“ ثقافتی مضموناں تے سفر نامیاں دی لکھت اے۔ بھنڈا بھنڈار 2003ء نوں دیس پہلی کیشنز لاہورتوں وچھپی۔ کتاب دا انتساب لکھاری نے جیون سنگ یا سمین، پتراں پورس مان، کرن مان تے دھی پون مان دے ناویں کیتا۔ ”سفنے بیجے برف“ وچ شاعری دی کتاب جیہڑی مادری زباناں دے عالمی دیہاڑتے 21 فروری 2016ء نوں دیس پہلی کیشنز لاہورتوں وچھپی۔ انتساب شفقت تنویر مرزا ہوراں دے ناں اے۔ امجد علی بھٹی تے زاہد حسن ہوراں دا دیباچہ تے رائے ایس مجموعے وچ شامل اے۔ سیاست تے آلے دوالے ہون والے نظماں تے زیادتیاں نوں شاعر نے اپنا موضوع بنایا۔ کتاب نوں 2016ء وچ مسعود کھدر پوش ایوارڈ ملیا۔ ایس کتاب بارے ڈاکٹر امجد علی بھٹی لکھدے نیں:

”سفنے بیجے برف وچ“ اوہناں دا تیجا مجموعہ اے۔ وطن دی محبت، انسانی حقان دی پالنا، عوام وچ سیاسی شعور دی بیداری تے سماجی ناہمواری دی نندیا اوہناں دے پسندیدہ موضوعات نیں۔ ہتھلی کتاب وی ایہناں موضوعات دے آل دوالے گھمدی اے“۔ (11)

”جیون جو بن رت بہار“ خالد حسین تھتھال ہوراں دی نویں کتاب اے۔ ایہہ شعری مجموعہ 2021ء وچ دیس پہلی کیشنز لاہورتوں وچھپیا۔ ”جیون جو بن رت بہار“ خالد حسین تھتھال ہوراں دا آخری شعری مجموعہ اے۔ انتساب ڈاکٹر اظہر محمود چودھری ہوراں دے ناں اے۔ جیہڑے خالد صاحب ہوراں دے گوڑھے سنگتی سن۔ کتاب خالد حسین ہوراں دے مرن مگروں وچھپی۔ اوہ نثر نگار، شاعر، مضمون نگار، کالم نگار، سفر نامہ نگار تے سب توں ودھ انسان دوست ادیب سن۔ اوہناں لکھتاں راہیں پنجاب واسیاں دے طور طریقے، اوکڑاں تے خوشیاں نوں بیان کیتا اے۔

حوالے

- 1- Arshad Butt horan nal Whatsapp ty gal bat, 1 Septembar, 2023
- 2- Khalid Hussain Thathal, Pandh Hyati da, (Murattab) Zahid Hassan, Naeem Tariq Thathal, Lahore: Sulaikh Publishers, 2023, P:17.
- 3- Naeem Tariq Thathal horan nal Whatsapp ty gal bat, 22 August, 2023
- 4- Khalid Hussain Thathal, Pandh Hyati da, P:29
- 5- Ibid, P:32
- 6- Shafqat Tanveer Mirza, Jugni Sochdi ay, Anmullay Phul, Khalid Hussain Thathal, Lahore: Nazeer Sons, 1991, P:11
- 7- Pervaiz Iqbal horan nal Whatsapp ty gal bat, 30 August, 2023
- 8- Raja Risalu, Vrolay, November - Decembar 2023, P:45
- 9- Pervaiz Iqbal horan nal Whatsapp ty gal bat, 30 August, 2023.
- 10- Khalid Hussain Thathal, Pandh Hyati da, P:15
- 11- Ibid, P:40

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری-دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

☆ ڈاکٹر کرامت علی منٹل، ڈاکٹر محمد عرفان الحق

**THE PHILOSOPHY OF DEATH IN THE POETRY OF
BABA FARID (R.A)**

بابا فریدؒ کے کلام وچ موت دا فلسفہ

Abstract

Baba Farid has described the reality of the transitory nature of life and death in his poetry. His style of description is not ordinary but philosophical. That is why he teaches morals by making the body, soul, soil and grave the subject of his poetry. For him, the shedding of body and soul is death to the world and also a means of connecting with God in reality, from which the journey towards eternal life begins. This eternal life can only be found after death, so Baba Farid called death a creation, described in his words many time. Baba Farid while describing the philosophy of death does not forget life at all, the ultimate success is possible only in always remembering the impermanence of this life, which is the reward of the hereafter for a diligent person.

☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز پنجاب یونیورسٹی، لاہور

Keywords: Philosophy, Death, Shalok, Life,
Dead Body

بابا فریدؒ داسما 1173ء توں 1265ء مٹھیا جاندا اے۔ اوہناں اپنے سے غوریاں دے حملے، راجپوتاں دی ہار، شہاب الدین دا قتل، بلبن دی تخت نشینی، ترکی دے حکمراناں دا رونا تے مُغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحدیں کھڑکاندیاں ویکھیا سی۔ سیاسی حالات دے اثرات سماج اُتے ڈھیر سن۔ سیاسی طور تے حالات قابو وچ کرن لئی حکمران نے قتل غارت توں بھوراوی پچھانہیں سی کیتا۔ اچھاں سیاسی لڑائیاں وچ مرداسادھارن جیوت ای ہوندا اے۔ موت دی فضا ہر پاسے کھل دی اے۔ حساس دل والے شاعر بابا فریدؒ اپنی حیاتی وچ جتھے جیون دے کئی رنگ ویکھے اوہتھے موت دا قص وی ویکھیا جس دا اظہار اوہناں دے کلام وچ اے۔ اوہناں کول موت دا تصور روایت توں ہٹواں اے۔ اوہناں موت دے نال جیون دی سیدھ ول دھیان دا لیا۔ گورمیت سنگھ ٹوانہ موجب:

”خاک کمزور دے ہوئے لوگوں کے لیے image ہے۔ جن کو دبا یا گیا ان میں اتھاہ طاقت ہے۔ ”مویاں“ کا مطلب زور اوروں کی اجتماعی موت ہے۔ جب جماعتی سماج ٹوٹے گا تو نچلی اوپر آئے گی کمزور طاقتیں بنیں گے۔ خاک جیسا طاقتور کوئی نہیں عوام کھڑے ہوں گے اور زندگی پر چھا جائیں گے۔“ (1)

کلام وچ انسان نوں مخاطب کر کے اخلاقیات سنوارن تے زور اے۔ عام لوکائی دی زبان وچ گل کردیاں لوکائی دی ذہنی سطح نوں سامنے رکھیا۔ جس پاروں اشلوک صدیاں توں عام آدمی دی ذہنی سطح موجب تعلیم تربیت دا اہم حصہ اے۔ بابا فریدؒ نے اپنے کلام وچ انسانی جیون دے وکھو وکھ پکھاں دی گل کردیاں و دھیا انسان بنن دی پریرنا دتی۔ بھادیس اوہ دین اسلام دے وڈے پرچارک سن ایہدے باوجود اوہناں کسے خاص مذہب دی گل کرن دی تھاں ہر مذہب دے انسان نوں جیون دا ول دسیا۔ اوہناں دے سنیے نوں ہر مذہب دے مانناں سینے لایا۔ اوہناں دا کلام سکھاں دی مذہبی کتاب گرنٹھ راہیں اپڑیا۔ امجد علی بھٹی نے ڈاکٹر انعام الحق جاوید؟ دا حوالہ دیندیاں لکھیا:

”آپ کا کلام 1561ء میں لکھی جانے والی کتاب ”سبح نابل“ اور ”آدی گرنٹھ“ (مرتبہ گروارجن 1601ء) میں محفوظ ہو کر ہم تک پہنچا ہے۔“ (2)

والاں دا بگا ہونا بڑھے ہون دی نشانی اے۔ ایہ جوانی مکن دا پنڈھ اے ایس پنڈھ وچ منزل موت اے۔ بابا فریدؒ موجب داڑھی بھوری ہوئے تے بیٹے ویلے دا احساس ہون لگدا اے۔ داڑھی دے وال کالے نہیں ہندے۔ بڈھاوارا شروع ہو جاندا اے۔ نک پُنا تے تے جوانی کدھرے پچھے رہ جاندا اے تے سامنے قبر وکھالی دین لگدی اے۔ مرن سما نیڑے آ گیا اے۔ جیہڑا 60 / 61 سال دی عمر وچ مر گیا اوہدے لئی دہئی دے کنبن دا تجربہ کجھ اوپرا اے۔ اجو کے سسٹھ پینٹھ سال دے بندے کول ایہ کیفیت ویکھی جاسکدی اے۔ بابا فریدؒ موجب حیاتی اوس سفر داناں اے جیہدے لئی موت نفازاو جاندا اے۔ چٹھی گنتی شروع ہو جاندا اے تے پچ مگدی اے۔ بابا جی موت سے داگیان موت آن توں بہت پہلے پا چکے سن۔ تدوں ای لوکائی سامنے کوکدے وکھالی دیندے نیں:

کوٹ ڈھٹھا گڑھ لٹیا، ڈیرے پئی کہاہ

جیوندیاں دے ہو رراہ، مویاں دے ایہی راہ (3)

موت دی گل چھوندیاں اجیہاں ہستیاں دا ذکر کیتا جیہناں نوں ترخ نے آچھی تھاویں یاد رکھیا اے۔ اجیہاں ہستیاں چوں اک سیدنا موسیٰ علیہ السلام سن۔ فرعون فوج سمیت اوہناں دے پچھے نکلیا۔ ایہتوں تک کہ اگے سمندر آ گیا پچھے فرعون دی فوج سی۔ اوہناں عصا مبارک پانی وچ ماریا تے پانی وچ راہ بن گیا۔ سیدنا موسیٰ علیہ السلام تے اوہناں دے منن والے اوس راہ تے ٹر کے پار لنگھ گئے جد کہ فرعون فوج سمیت پانی وچ غرق ہو گیا۔ موسیٰ علیہ السلام تے اوہناں دی قوم دشمنان کولوں محفوظ رہی جدوں موت دا ویلا آیا تے سب نوں سامنا کرنا پیا۔ موت کوئی نکھیرا نہیں کردی بھوویں جلیل القدر نبی ہووے یاں عام بندا، جدوں ویلا آ جاوے تے ہر کسے نوں اپنا سر جھکا نا پیندا اے۔ جتے دے وال بھورے ہوون مگروں انسانی جسم کمزور ہونا شروع ہو جاندا اے، ہڈیاں ماس چھڈن لگدیاں نیں۔ جدوں ہڈیاں کڑکن لگن فیہر بندینوں فانی ہون دا یقین ہون لگدا اے۔ اوہنوں خالق نال لولان دا چارالینا چاہی دا اے۔ جدوں جتھا ماڑا تے لسا ہو جائے کناں وچوں سنائی دینا گھٹ جائے۔ دند جھڑنا شروع ہوون اکھاں وچوں وکھالی دینا گھٹ جائے اوس ویلے قدیمی سنگی جیہناں جیون دے منڈھ توں اوہدا سنگ نبھایا۔ اعضا نے ڈنیا نوں ویکھن، سننن تے وکھ وکھ سواد چکھن لئی ڈھیر سا تھ نبھایا پر جد بڈھاپے بوہا کھڑکا یا اوہدے پرانے یار سنگ چھڈنا شروع ہو گئے۔ بابا فریدؒ

فرماندے نیں:

کناں، دنداں، اکھیاں سمھناں دتی ہار
فریدا؟ چھڈ گئے، منڈھ قدیمی یار (4)

جیویں ویلا لنگھدا اے، بڈھاپے وچ احساس ہون لگدا اے کہ جیون داکوئی وساہ نہیں۔ اوہنوں حیاتی دے عارضی ہون داپکا یقین ہو جاندا اے اوہ سمجھ جاندا اے کہ اک دن اگلے جہان ٹر جاندا اے۔ جس پاروں اوہنوں اپنے اعمال سنوارن ول دھیان دینا چاہی دا اے۔ بندے دی ایس کیفیت نوں بابا فرید نے انج بیان کیتا اے:

زندگی دا وساہ نہیں سمجھ فریدا توں
کر لے اچھے عمل تے ہو جا سرنگوں (5)

حیاتی نوں اجیہی ووہٹی نال تشبیہ دتی جس نوں وی اہن لئی موت دالاڑھا کسے ویلے ڈھک سکدا اے اوہنوں ہر ویلے وچ کے اگلے جہان ٹرن لئی تیار رہنا پیندا اے۔ انسانی جسم وچوں روح نکلن دے عمل نوں بیان کردیاں بابا فرید آکھیا کہ موت ویلے کسے جیوت نوں اک وی ساہ لین دی مہلت نہیں لہھے گی۔ موت سامنے انسان بے بس اے۔ زندگی تے موت آتے کنا کو اختیار اے بابا جی نے اوہدیول وی اشارہ کیتا اے تے موت ورگی اٹل حقیقت شلوکاں راہیں بیان کیتی۔ جس جے نوں حیاتی دان ہوئی اوہدے لئی موت لازمی اے۔ موت دے ویلے بارے رب تعالیٰ توں وکھ کسے نوں کجھ علم نہیں۔ ملک الموت عزرائیل رب دے حکم نال ہڈیاں کڑکا کے جے وچوں جان کڈھ لیندا اے۔ اوہدے سامنے کوئی بہانہ نہیں چلدا موت نال سفر لئی روح نوں چاہندے نہ چاہندے جانا پیندا اے۔ جیویں لاڑھاویاہ کے ووہٹی گھر لے جاندا اے، جتھے اوہدا نوں جیون شروع ہوندا اے، بابا فرید نے موت نوں اجیہا لاڑھا دسیا اے جیہڑا زندگی نوں ووہٹی وانگ ٹور لیجاندا اے۔ ایس آفاقی حقیقت نوں واضح کرن لئی خوبصورت تمثیلی انداز ورتیا اے روح نوں ووہٹی دے روپ وچ پیش کردیاں فرمایا ووہٹی دے ویاہ دی جیہڑی ترتخ مقرر اے اوس مقرر دن تے لاڑھا جے گاتے اوہنوں ویاہ کے سوہرے گھر لے جائے گا۔ مرن گروں وکھو وکھ مذہباں وچ میت نال وکھو وکھ طریقے داسلوک اے۔ کجھ میت نوں ساڑ دیندے نیں، کجھ وگدے پانی وچ روڑھ دیندے نیں، کجھ کسے اچے مینارے تے رکھ دیندے نیں۔ الہامی مذہباں وچ مردیاں نوں دفنایا جاندا اے۔ بابا فرید نیڑے میت نوں کفنہا کے

دنیا جاندا اے ایسے لئی اوہ اپنے شلوکاں وچ گوردا ذکر کردے نیں:

فریدا گور نمائی سڈ کرے، نگھریا گھر آؤ

سر پر میں تھے آونا، مرنوں نہ ڈریاؤ (6)

اسلام موجب بندے دی تدفین توں فوراً بعد اوہدے اعمال دا حساب شروع ہو جاندا اے۔ دھرتی جیہدے اُتے حیاتی وچ انسان آکڑ آکڑ ٹردا اے مرن مگروں اوہ دھرتی دے رحم کرم تے ہوندا اے مٹی اوہدے نال کیہ سلوک کرے۔ بابا جی نے عاجزی اختیار کرن تے زور دتا اے۔ نالے دھرتی دی اہمیت نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے پئی اخیر ایہی دھرتی بندے نوں اپنے وچ سمولیدی اے۔ قرآن پاک وچ اے ”زمین اُتے آکڑ آکڑ کے نہ ٹرو۔ نہ تے تئیں زمین پاڑسکدے او نہ ای پہاڑاں دی ٹیسی تے اُپر جاؤ گے“ (القرآن، بنی اسرائیل: 37)

کائنات دے خالق مالک نوں غرور اُکا پسند نہیں۔ ربی عشق وچ ڈبے لوک گھمنڈ توں بچدیاں اپنی ذات وچ عاجز تے منکسر ہون دا عملی نمونہ نیں تے ہور ناں نوں وی عاجزی تے انکساری دادرس دیندے نیں۔ خاک نمائی انسان نوں پوری طرح بدل دیندی اے۔ گوراوہ تھاں اے جتھے وڈے توں وڈا حسین جمیل انسان عبرت دا نشان بن جاندا اے بابا فرید دسدے نیں:

فریدا جن لوئن جگ موہیا، سے لوئن میں ڈٹھ

کجل رکیہ نہ سہندیاں، سے پنکھی سوئے بہٹھ (7)

بابا فرید موجب انسان نوں جیہڑی حیاتی ملی اے اوہنوں غنیمت جانن تے جیون دے لچیاں نوں خالق دے سے طریقے مطابق گزارن۔ کیوں جے ایس جیون وچ انسان جووی کردا اے اوہدے اک اک پل دا حساب خالق نوں دینا اے۔ جیون دا مقصد وی ایہوں اے کہ ایہوں اجیہا لنگھائے جیہدینا بندے دا نہ صرف ایہ جیون سگوں اگلا جیون وی چنگا ہو جاوے۔ اوہدے لیکھے جوکھے وچ نیک عملاں دی کثرت ہوے۔ بابا فرید نے اپنے شلوکاں وچ زندگی دے عارضی پن نوں بیان کر دیاں موت دا حوالہ دتا اے کیوں جے موت ای زندگی نوں عارضی بناندی اے۔ اوہناں موجب انسان نے جوانی تے ہمت نوں اک نہ اک دن خیر باد کہنا ای ہوندا اے کیوں جے ایس ساہویں اوہ لاچار ہوندا اے۔ موت نے انسان نوں گلے لانا ای اے بھوویں اوہ سوورھیاں دا ای کیوں نہ ہو جائے۔ انسان نے مرای جانا اے تے ڈنیا چھڈ کے ٹر جانا اے تاں جھوٹی ڈنیا نال اپنا ویلا برباد نہیں کرنا چاہیدا:

جے جانا مر جائیے، گھم نہ آئیے
جھوٹی دنیا لگ نہ آپ ونجائیے (8)

جیون چار پہراں دا اے ایس لئی اوہنوں چنگے عملاں نال سجالینا ای بہتر اے جیہدے نال گور دیاں اوکڑاں
توں بچیا جاسکد اے۔ جتھے رات دا پہر ہونا گوڑے ہنیرے جو کدے نہیں مکنے موت دی منزل نیں۔ موت ساہ رُک
جان تے اہل ہو جان دا ناں اے ایہ اک مکمل نظام اے جیہد ازنگی اتے اثر پہلے دن توں ای شروع ہو جاندا
اے۔ افضل حیدر لکھدے نیں:

”موت قدرت کی ایک منظم کارکن ہے جس کے اندر ایک اپنا نظام
ہے۔ اس نظام کا مختلف قسم کی مخلوقات پر الگ الگ اثر مرتب ہوتا
ہے۔“ (9)

جدوں جوانی مکن دا ویلا آندا اے تے ہمیش رہن والا جیون شروع ہو جاندا اے جیہد انسان نے اپنی آن
والی حیاتی وچ ہنڈانا اے تے اوہدیتوں اگے موت دا پڑا اے۔ بالپن مگروں جوانی دی آس ہوندی اے تے جوانی
بعدوں اجیہی رُت پھردی اے جیہڑی ٹھہرای جانندی اے تے اوہ رُت کدی نہیں بدلدی۔ رُت پت جھڑوانگ ہوندی
اے جیہدے وچ انسان دیاں اکھاں، کن، نک، تے مونہہ سبھ انگاں دی کارکردگی ہولی ہولی گھٹنا شروع ہو جانندی
اے۔ ایہ انسانی جسم دا زوال اے جس توں کدے وی نہیں بچیا جاسکدا۔ بابا فرید ایس بدلی ہوئی رُت نوں بیان کردے
نیں کہ:

فرید رُت پھری ون کنیا، پت جھڑیں جھڑ پائیں
چارے گنڈاں ڈھونڈیاں، رہن کتھاؤں ناہیں (10)

چند توں مراد جان زندگی یا روح اے جس نے اک نہ اک دن اپنے اصل ول پرت جانا اے۔ موت نوں ہر
کسے نے اپنی اپنی واری تے جی آیاں نوں کہنا اے۔ ایہدے وچ انسان دی اپنی مرضی نہیں سگوں خالق کائنات دی
مرضی چلنی اے۔ موت نے نہیں ویکھنا کہ اوہدے ساہویں کوئی کڈا ای وڈا ولی اللہ اے یاں گناہ گار انسان اے۔
اوہناں سبھ نوں اپنی بکل وچ لے لینا اے:

فریدا کھنٹھڑ میخاں اگلیاں، چند نہ کائی میخ
واری آپو آپنی، چلے مشائخ شیخ (11)

موت ویلے کوئی وی متر نال نہیں ہوندا۔ ایس منزل تے سبھ نوں اگلیاں ای اپڑنا ہوندا اے۔ جدوں موت واقع ہو جاندی اے تے نیڑے دے انگ ساک ریتی رواج انوسار مناں موہ مٹی پیٹھاں دفن کر دیندے نیں۔ ایہ اسلام دھرم دی ریتی اے جیہدے وچ مُردیاں نوں دفن کر دتا جاند اے۔ بابا فرید مُردیاں نوں دفن کرن ویلے دا ذکر کردیاں دسیا اوس ویلے پیار کرن والے وی لاش نوں مناں مٹھی پیٹھاں دَب دیندے نیں۔ ایسے مناں مٹی پیٹھاں د بے جا ون توں پہلاں ای جیون داسکھ مان لینا چاہیدا اے، نہیں تیموت تاں وڈیاں وڈیاں سوہنیاں حویلیاں نوں وی استھے ای پھڈ جاون داناں اے جیہناں نال دل لاکے ویلا بر باد نہیں کرنا چاہی دا۔ مرگ چیتے توں وسارن نال کئی بھیر ہوسکدے نیں۔ لالچ، ہوس، حرص تے طمع ودھ جاوے تے سارے دُنیا نوں ای اپنا سب کجھ جان لگدے نیں۔ بابا فرید دُنیا نال دل لان دی تھاں ایس دُنیا توں بیزاری دادرس دیندے نیں تاں بے آخرت دے جیون نوں مکھ رکھیا جاسکے۔ موت وڈی طاقت اے اوس نوں وسارنا چنگا نہیں۔ کوٹھے محل منارے بناون وچ اپنا پت لاکے جیون دے مقصد نوں وسارنا ٹھیک نہیں ہوندا۔ ایہ سارے کپے کپے مکان سجیاں سجائیاں حویلیاں وچ ٹھکانا عارضی اے۔ اصل ٹھکانا قبر اے۔ قبر نوں ہر چھند چیتے رکھیا جانا ضروری اے تاں بے اگلے جہان دا چیتا کدے نہ بھلے۔ جیون تے موت دے پکھ نوں بیان کردیاں یاسر جو ا دکھدے نیں:

”زندگی جتنی زیادہ تسکین بخش ہوگی موت کی تشویش بھی اسی قدر زیادہ ہو
گی۔ جب کوئی فرد معتبر انداز میں زندگی گزار رہا ہو تو موت کی تشویش اور
خوف گھٹ جاتا ہے۔ وجودیاتی نفسیاتی علاج کا مٹھ نظر کسی شخص کو معتبر طور
پر زندگی بسر کرنے کے قابل بناتا ہے“۔ (12)

قبر دے معاملات دا تعلق براہ راست دنیا دی حیاتی نال اے۔ بے بندے نوں قبر دے معاملات دا علم ہو جاوے تے یقینی طور تے اوہ اپنی حیاتی بیتا ندیاں ہونیاں آخرت نوں کھر کھے گا۔ اللہ دے ولی ”موتو قبل انت موتو“ دے مصداق کشف قبور پاروں قبر دے حالات توں واقف ہو جاندا۔ عام لو کائی دے سدھار لئی ایجیہے حالات نوں

ربی حکم موجب بیان کر دیندے نیں۔ بابا فرید وی صاحب کشف ولی اللہ سن۔ اوہناں سامنے قبر دے حالات سن۔ قبر وچ انسان دی حالت انج ہوئے گی کہ بندہ مٹی تے سٹنا ہو یا، اٹ داسر ہانا ہووے گا تے جتنے اُتے کیڑے اے ای کیڑے ہون گے جو دھ دھ ماس کھان وچ زچھے رہن گے تے انسان ذرہ وی ہل جل نہیں کرسکدے، اوہ اکوای پہلو وچ بے سندھ بے وس پیار ہے گا۔ عزرائیل اجیہا فرشتہ اے جیہڑا خالق دے حکم داپا بنداے خالق جداوہنوں کسے دی جان قبض کرن لئی حکم دیندا اے اوہدے سامنے زندگی بے وس کھلوتی رہ جاندی اے:

فریدا بھٹی گھڑی سَو توی، ٹٹی ناگر لُج

عزرائیل فریشتا، کیس گھر ناٹھی اج (13)

موت ویلے موت دافرشتہ ربی حکم نال جان کدھن آجاندا اے۔ ذنیادے عیش والے جیون تے ذنیادی مستیاں وچ انسان آخرت و سار پیٹھدا اے۔ زندگی دیاں رونقناں وچ گواچ کے موت دی حقیقت نوں سمجھنا وس دی گل نہیں۔ بابا فرید نے انسان نوں موت چیتے وچ رکھن تے اوہدے واسطے تیاری نوں موضوع بنایا۔ ذنیاسوہنا باغ اے جیہدے وچ ون سو نے پھل پھل نیں جیہناں دے سواد چکھے جیوت ایستھوں دے ای سواد نوں سبھ سمجھ پیٹھدے نیں۔ ذنیادے لو بھ لالچ وچ اوہ ایہ گل و سار دیندے نیں اگلے جہان ول وی سفر اے اوس سفر تے موت دا بوہا پٹنا ای پینا اے۔ ازلی حیاتی توں پہلاں جیہڑی حیاتی اے اوہ تاں کجھ گھڑیاں دی جا پدی اے۔ اوہناں لہیاں وچ موت ول داسفر تے گور وار وار پکار دی رہندی اے:

فریدا گور نمائی سڈ کرے، نگھریا گھر آؤ

سر پر میں تھے آؤنا، مرنوں نہ ڈریاؤ (14)

بابا فرید الدین مسعود گنج شکر توں موت انج ای جا پدی اے جیویں دریا نوں ڈھاہ لگی ہووے اگے دوزخ اے۔ جتنے اوگنہاراں جا و سنا اے۔ کیوں جے اوہناں دے ذنیاتے ایہو جیہے ای کارے سن۔ موت دی تشویش بارے مذہبیت تے روحانیت نے ڈھیر کردار ادا کیتا موت دے فلسفے دا جیہناں روحانی ہستیاں نے ویروا کیتا اے اوہ گھٹ ای کدھرے ہووے پکھن نوں ملدا اے۔ بابا فرید نے انسان نوں اوہدی حقیقت دسدیاں موت دے موضوع نوں کئی طرح بیان کیتا اے۔ ایہ رنگارنگی ایس لئی اے کہ اوہ موت دی حقیقت نوں سمجھدیاں جیون نوں سدھارن دا

درس دیندے نہیں۔ انسان بے ودھیاء عمل کرے تاں اوہدے نیک عمل اگلے جہان وچ اوہدے بہشتی ہوون دا وسیلہ نہیں۔ بابا فریدؒ نے موت دے نال ابدی حیاتی دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں ذنیادی بے ثباتی نوں بیان کیتا۔ اوہناں کول موت حیات دے تصور نوں سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”موت کی بے یقینی اور حصول دولت کی کشمکش، انسانی زندگی کی بے ثباتی اور آخرت کے لیے زادہ راہ تیار کرنے کی فکر، طول امل اور آخرت کا حساب بابا فریدؒ کے نظریہ موت کے اجزائے ترکیبی ہیں۔ کہیں یہ سب کچھ ایک شلوک میں بیان ہوتا ہے اور کہیں علیحدہ ذکر ہوتا ہے۔“ (15)

موت تے زندگی بارے بحث صدیاں توں اے۔ ایہ وڈی حقیقت اے۔ سومیری تہذیب نال نجوی ذنیادی پہلی لوک کہانی ”نوشاب یافتہ بڈھا“ وچ گل گامش نوں اک بوٹالھیہیا جو جیون دیندا اے۔ اک سپ نیا وہ بوٹا چوری کر لیا۔ سپ مرد انہیں بس اپنی کینچلی بدلدا اے۔ ایسے طرحاں موت دا ذکر ساہت وچ منڈھ توں ای چلدا آرہیا اے بھاویں اوہ کسے تہذیب یاں ویلے دی گل ہووے۔ پنجابی زبان دے ادب وچ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر اک عملی صوفی شاعر و جہوں جانے جاندے نیں، اوہناں صوفیانہ و چاراں دے نال نال جیون تے موت دے فلسفے نوں اپنے منفرد انداز نال اپنے کلام وچ تھان تھان تے بیانیا۔ کسے وی صوفی واسطے موت خوفناک نہیں اے۔ شلوکاں وچ موت توں پہلاں اپنا جیون سنوارن دا سنیہا وی اے تاں جے زندگی بہترین ہو جائے تے ذنیاسچی مچی جنت بن جائے۔ لوک موت نوں چیتے رکھدیاں اپنے چنگے اعمال ول دھیان دیون۔

حوالے

1. Muhammad Masood Khalid, Baba Fareed, Lahore: Fikshan House, 1996, P:15
- 2- Dr. Amjad Ali Bhatti (Mutrajam), Kalam Baba Fareed ma'a Farhang wa Urdu Tarjama, Islamabad: National Book Foundation, Ashat e dom, October 2019, P:18

- 3- Muhammad Asif Khan (Murattab). Akhiya Baba Fareed nay,
Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 2001, P:311
- 4- Ibid, P:317
- 5- Ibid
- 6- Ibid, P:238
- 7- Ibid, P:157
- 8- Ibid, P:287
- 9- Syed Afzal Hadir, Zindagi Nama Baba Fareed ud Din Gunj Shakar,
Islamabad: Dost Publications, 2002, P:250
- 10- Muhammad Asif Khan (Murattab), Akhiya Baba Fareed nay, P:251
- 11- Ibid, P:190
- 12- Yasar Jawad, Tahqeeq tay Tarjama, Moot ki Tareekh, Lahore:
Nigarshat, 2005, P:68
- 13- Muhammad Asif Khan (Murattab), Akhiya Baba Fareed nay, P:213
- 14- Ibid, P:238
- 15- Syed Afzal Hadir, Zindagi Nama Baba Fareed ud Din Gunj Shakar,
P:251

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ ڈاکٹر بدر مسعود خان، محمد سجاد

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

LYRICAL MISTI ODES OF ASLAM MAITLA**محمد اسلم میتلا دی غزل گوئی****Abstract**

Literary personalities did not need introduction. Their creative work reflects their introduction. It plays a central role in identifying their literary peers and admirers. Muhammad Aslam Maitla is a prominent poet of Siraiki language. His personality has many dimensions. Every great creator sets the evolutionary stages of his literary Journey. Talking about the odes of his poetry. In his poetry, themes such as oppression of the environment, tragedies, brokenness with in man, moral values symbols of beauty and love. He has connected the symbols of beauty and love with the realities of time. He has boldly described the bitter realities of life. His poetry has depth of meaning and wide features of heartbreak. In his ghazals, the influence of folk lore is visible in the form of symbols. Which are full of bitter realities, disappointment,

☆ اسٹنٹ پروفیسر سرائیکی، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاولپور
☆ پی ایچ۔ ڈی سکالر، دی اسلامیہ یونیورسٹی آف بہاولپور

sadness, anxiety and sorrows of today's man. Respect for humanity and love for man, the power to absorb and share his sorrows and pains is the characteristic of his poetry.

Keywords: Literary, Creative Work, Aslam Maitla
Personality, Poetry

شاعر اپنے عہد و اتر جمان تے لفظ گر ہوندے، اوند ا مشاہدہ عام لوکاں توں بہوں تیز تے گوڑھا ہوندے۔
شاعر ہک حساس دل تے حق گوانسان ہوندے، او کہیں تے ناحق ظلم تھیندا ڈکھ تے برداشت نی کر سکدا تے بول
پوندے، نقوی احمد پوری ایس ظلم تے جبر بارے لکھدن:

”ہک پینے دی منگ کوں چاکے ہاری بازی جیتی ویندے“۔ (1)

اسلم میتلا 15 ستمبر 1951 سنوں خانپوال دی تحصیل جہانیاں وچ جے۔ 1980ء توں شاعری شروع کیتی۔
نظمیں تے غزلاں لکھیاں۔ اوہناں شعر تے ادب نال اوہناں دا تعلق مڈھ توں سی۔ سرائیکی وسیب تے سرائیکی ادب
لئی اوہناں داناں سرکڈھواں اے۔ بطور ماہر فریدیات، نثر نگار تے شاعر سرائیکی ادب وچ ڈھیر وادھا کیتا۔ اوہناں دا
پہلا شعری مجموعہ جہدے وچ پنجاہ غزلاں سن 1993ء وچ تے ذوجا مجموعہ 1998ء وچ چھاپے چڑھیا۔ پہلے
مجموعہ داناں ”ڈکھ سنجوک“ تے دو جے داناں ”پیت اولڑی“ اے۔ سرائیکی شعری ادب وچ اسلم میتلا نے بطور غزل گو
شاعر اپنی نو لیکتا نوں قائم رکھیا۔ اوہناں دیاں غزلاں وچ وسیبی المیے، ماحول دا جبر، انسان دی اندر لی بھن ترٹ، اخلاقی
قدراں دی پامالی، حسن عشق دیاں اوکھائیاں تے انسان دوستی جیسے موضوع نشا بردسدے نیں۔ اوہناں دی غزل
باشعور تے زمانہ شناس ذہنی صلاحیت دا جیند جا گدا ثبوت اے۔ پختہ کار انسان دی اکھ نال ویکھدے نیں۔ حیاتی
دیاں تلخ حقیقتاں نوں بے باکی نال بیان دیاں لکھدے نیں:

دل وچ تعصب دے کنڈے ہتھ وچ پھللیں داہار ہے
سبھ توں الگ سب توں جدا ہر شخص دا کردار ہے

گننا میاں وچ گم ہے او جیہڑا اتھاں فنکار ہے (2)

سرائیکی غزل اندر خوشگوار حیرت دا عنصر اے۔ ایس صنف وچ حیاتی دے اڈواڈ رویاں، غم جاناں تے غم دوراں دی عکاسی بہوں سوہنے انداز نال کیتی گئی اے۔ اوہناں غزل وچ حسن تے عشق دیاں کیفیتاں نوں بہوں سپہن دان کیتا۔ غزل وچ حیاتی دے سنجیدہ مسئلیاں نوں معنی خیز انداز نال بیان کیتا۔ اجوکی سرائیکی لکھن والے شاعر اپنے عہد دی حیاتی، وسیب دی گزران تے ماحول نوں بہت سوہنا تے نشا بر اے۔ شاعر ایں اپنے شعراں نوں حسن عشق دے ناز نیاز سوز و گداز دے بیان تک محدود نہیں رکھیا سگوں حیاتی دیاں ساریاں کیفیتاں تے خارجی دنیا دے سارے معنی خیز واقعاں نوں مصور و انگوں تصویر بنا کے پیش کیتا۔ دنیا داری دیاں رمزیاں تے حقیقتاں بارے شاعر ایں اکھ اوڈھ نہیں رکھی۔ اسلم میتلا لکھدے نیں:

روہی دی یاد آسی پئی

کچے دی جیکر دھار ہے

جنڈڑی کوں جیوں لایا ہے روگ

اسلم اوہ اپنا یار ہے (3)

اسلم میتلا دا نظریہ فن تے غزل گوئی بارے اوہناں دا تصور ڈھیر سادہ تے آسانی نال سمجھ آن والا اے۔ شعور نوں غزل دا ارتقاء بناون دا فن اوہ خوب جان دے نیں۔ فکر تے فن دے دیوے بالنا ہر شاعر دے وس دی گل نہیں۔ مقصد حاصل کرن لئی جگر دا لہوساڑنا پیندا اے۔ سماجی تے عصری تقاضیاں توں اکھ اوڈھ رکھ کے شعر آکھنا تحقیقی رویہ نہیں۔ دنیا داری لئی ضروری اے جے دو جے دے دکھ سکھ نوں اپنا لیا جاوے تاں جے بیڑا پار لگ جاوے:

اوں کوں بجنیں ڈتن دھو کے

تہوں چہرہ گننا نہیں تھیندا

جیندی نیت صاف نہ ہووے

اوند ایڑا پار نہیں تھیندا (4)

بامعنی شاعری چنگی متھی جاندی اے جیہدے نال فکری ٹھہراؤ مک جاوے فکر تے نظر دے نویں درکھولن نال

جمود حیاتی، سماج تے وسوں لئی زوال دا کارن بندے نیں۔ اسلم میتلا دی سوچ معاشی، اقتصادی، اخلاقی تے سیاسی قدراں نال جڑی اے۔ اوہناں لوکائی نوں اپنا محبوب تصور کیتا۔ مونجھ منجھاری دی حالت طاری ہو جاندی اے۔ شاعر دی حیاتی نوں مکائی جا رہیا اے۔ سبھ توں چنگی غزل او سبھی ویندی ہے جیندے وچ وحدت تاثیر ہووی یعنی غزل دے سارے شعر ہوسنویں قلبی کیفیت دے ترجمان ہوں۔ غزل او واحد صنف ہے جیندے وچ شاعر اپنے متعلق کتھائیں وی مونٹ دا صیغہ نی ورت سگدا۔ کیوں جو غزل وچ مونٹ دا صیغہ او پر الگدے۔ اج کل دی غزل ساڈی زندگی دے سارے موضوعات دا احاطہ کریندی پئی ہے۔ ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی دے بیان کول نقل کریندے ہوئیں عبدالباسط بھٹی لکھدن:

”غزل دے مضامین عام طور تے عشق، محبت، جذبات تے شکوہ ہوندن۔

لیکن حکمت، واعظم حیاتی، مواتی، تصوف تے اخلاق دے مضامین وی

غزل وچ بیان کیتے ویندن تے کجھ شعر اکرام استعاریاں، کنایاں وچ ملکی

تے قومی حالات دے علاوہ حاکم وقت دے مظالم تے تنقید کریندن، غزل

دا دامن اتنا وسیع تے کھلا ہے جو ایندے وچ ہر قسم دے مضامین آ

ویندن“۔ (5)

مطلبی لوکاں دے رویے شاعرنوں مونجھا ماندہ کر دیندے نیں۔ زمانے دے طنز نشتر بن کے اوہدی روح نوں زخمی کر دے نیں۔ دکھاں دے ہوندیاں وی اوہ حیاتی تے لوکاں توں مایوس نہیں ہوندا۔ رجائیت غزلاں وچ روح دار تہہ رکھدی اے۔ شاعرنوں ادراک اے کہ نا انصافیاں، حقان دی سلبی، محرومیاں تے دکھاں دی وات حیاتی رکھن والا سماج ضرور بدلے گا۔ بندے نوں بندے دی غلامی تے استحصال توں نجات ملے گی۔ لوکاں اندر شعور جاگنا شروع ہو گیا۔ حقان دا احساس نتر آیا تے شعور کسے بہت وڈی تبدیلی کارن ہوئے گا۔ ہر لکھاری دا اپنا انداز تے اپنا اسلوب ہوندے۔ شاعری ہووے تے بھانویں نثر شاعر اپنی گل دوسرے لوکاں تیں پچاون سانگے نویں نویں انداز دا ورتاوا کر دیا اے۔ شعری اصناف وچوں غزل دے اسلوب تے بحث کریندیں ہوئیں محمد یعقوب آسی کجھ دانشوراں دے رائے بارے لکھدے نیں:

”اجو کے عہد وچ غزل دا میدان وسیع ہے۔ دنیا جہان دے مضامین غزل وچ سما گئے نیں ہن۔ سنجیدگی، متانت تے ماتمی کیفیات دے نال نال طنز و مزاح دی تھوڑی جنیں چھیڑ چھاڑ وی اج دی غزل وچ موجود ہے۔ سیاسی، سماجی تے معاشرتی مسئلیاں دے علاوہ تصوف، عقائد تے مابعد الطبیعات دے مسائل وی اج دی غزل دا اہم موضوع نیں۔“ (6)

اسلم میتلا دی شاعری وچ رجائیت دا پہلو بہت نمایاں اے۔ حیاتی دی تعبیر مایوسی نال کرن دی تھان اُمید دے دیوے بال دے نیں۔ حیاتی دیاں تلخ حقیقتاں تے مزاج اُتے اثر انداز ہون دیاں پر نال ای چیتز بہار د ا موسم وی اے تے خوشبو تے رنگ وی۔ ایہہ عنصر شاعری وچ رجائیت دا کارن بن دے نیں:

تید اکر گھنن اقرار بجن
 اتجھے مستی وچ ہیں تار بجن
 ساکوں بھل گن گھرتے یار بجن
 ہک واری تاں لگھ آیا ر بجن
 آیا موسم چیتز بہار بجن
 ساڈی دشمن بن گنن یار بجن (7)

اسلم میتلا دی غزل شاعری دی کلاسیکی ریت تے جدید روایت نال جڑی اے۔ شاعری روایت تے جدیدیت دا ملاپ اے۔ غزل نال اوہناں دی جڑت اوہناں دے جدید رنگ تے طبیعت دی عکاس اے۔ غزلاں وچ نویں اکھر، استعارے تے تشبیہاں موجود نیں۔ حیاتی دا بوجھ چکنا سوکھا نہیں۔ دنیا جہان دی تنگی ترشی سہنی پیندی اے۔ شاعری وچ ترتیب داورتا و اشعر دی معنویت اگھیر دا اے۔ غزل وچ دومصرعیاں دا شعر ہوندا اے ہر شعر اپنے اندر معنی دا ہٹ رکھدا اے۔ ہر شعر اک کائنات اے جیہدا معنوی تے فنی نظام اے۔ فکر دے سمندر نوں دومصرعیاں دے کوزے وچ بند کرن لئی شاعر رمزماں، اشاریاں تے علامتاں توں کم لیندا اے۔ رمز تے کنایہ غزل دا سپین اے۔ ایہہ خوبی اسلم میتلا دی شاعری اندر موجود اے۔ مطلبی دنیا وچ مخلص لوکاں دا مل جانا حیاتی نوں سوکھالا بنا دیندا اے:

جیڑھے عاری وفاقوں ہن اوہ تاں

آپ اپنے تے بار ہوندے ہن

رج لٹچے خلوص دی دولت

ول مسید قرار ہوندے ہن (8)

غزل کھھے شاعر دے کلیپ دا فن ہے۔ کلہا بیٹھا ہو یا شاعر اپنے خیالات تے سوچاں دے نقشے
نہریندے۔ ایں کیتے غزل کون نظم دے مقابلے وچ تجریدی تجربے دی شاعری اکھیا گے، ایں گالھ بارے حمید اللہ خان
وضاحت کریندن:

”غزل وچ ہر جذبہ تے کیفیت بے تصمیمی رنگ اختیار نہ کرے، آون ویلھے

تیں غزل دے شعر شاعری وچ نی ڈھل سگدے۔ ایندے مقابلے وچ نظم

وچ خیال یا جذبے کون آوندے معروضی حوالے نال پیش کیتا ویندے“۔ (9)

وسیب نال میتلا ہوراں دی محبت منفر دے۔ کئی شاعران بعض تھاواں بارے نظماں لکھن لئی حقیقی مقاماں دا
حوالہ دتا اے۔ مشرقی شاعری وچ شاعران وستیاں تے قصبیاں بارے شاعری گھڑی۔ وسیب نال پیار تے انسان
دوستی دے جذبات ہٹھ وسوں نوں بجا طور تے پیش کیتا۔ جذبات دی سچائی نال بھری شاعری دا انداز مترنم تے ہلکا پھلکا
اے۔ اسلم میتلا دی شاعری وچ تحرک تے درس دا پیغام نمایاں اے۔ قوماں دی حیاتی صرف گلاں نال نہیں بدلدی
سگوں قربانیاں دینیاں پیندیاں نیں۔ شاعر قوم نوں جگاندے تے کجھ کرن دی پریرنا دیندے نیں۔ جے وسوں گوڈھی
نیندرستے رہن تے ڈکھ، تکلیف تے عذاب اوہناں دی حیاتی دا مقدر بن جاندا اے۔ اک دو بے دے دکھاں درداں
نوں سانجھا کر لین نال سماج وچ ڈھیر سوہنا بدلا وا آسکدا اے۔

سرائیکی غزل دے نت نویں اسلوب وچ شعراء کرام ہر موضوع تے طبع آزمائی کیتی ہے۔ غزل وچ
مجاورے، اکھان، تمبیجات داورتا و فلسفہ تے معرفت دے موضوع سرائیکی غزل کون نواں رنگ ڈتے جدید غزل دے
اسلوب کون نشا بر کریندے ہوئیں، اقبال سوکڑی لکھدن:

چال چل گئے زمانہ تہک نویں
 وت ضرورت ہے نویں دستور دی
 کیا خبر اعزاز اے کہیں کون ملیے
 منتظر سولی ہے کہیں منصور دی (10)

حوالے

- 1- Naqvi Ahmad Puri, Qutab Tara, Bahawalpur: Saraiki Adbi Majlas, 1996, P:14
- 2- Aslam Maitla, Dukh Sanjok, Khaniwal: Maitla Publication, 1993, P:10
- 3- Ibid, P:64
- 4- Muhammad Aslam Maitla, Pait Olri, Khaniwal, Maitla Publication, 1997, P:14
- 5- Abdul Basit Bhatti, Ahmadpur wich Saraiki Ghazal, Multan: Multan Institute of Policy & Research, 2016, P:30
- 6- Yaqoob Aasi, Saraiki Shairi wich Ghazal Goi, Faiz Blooch, Multan: Mashal Adab, 2004, P:35
- 7- Muhammad Aslam Maitla, Dukh Sanjok, Khaniwal, Maitla Publication, 1993, P:73
- 8- Muhammad Aslam Maitla, Pait Olri, Khaniwal: Maitla Publication, 1997, P:13

- 9- Ghulam Mustafa Bismal, Punjabi Ghazal da Irtaqa, Lahore: Adara Punjabi Zuban ty Saqafat, 1992, P: 13
- 10- Iqbal Sokri, Kaly Roh Chetti Baraf, Dera Ghazi Khan: Indus Publications, 1978, P:43

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ دلشاد رسول کسانہ

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

BLOOD AND SAND**رَت تے ریتا****Abstract**

A civilized society is the interpolation of good values in a cultured society. Language and Literature are the source of enlightenment for the whole of humanity. This research will emphasize all the aspects of prose and criticism rendered by Saleem Khan Gimmi in Punjabi Novel. Because through the mother language, the emotions and inclinations of people can be fully judged. Saleem Khan Gimmi was in real terms a soldier on march which is what his name means. It is a comprehensive and critical study of his experience, culture, landscape and its pictorial quality of Punjab (Eastern and Western). In this article the researcher has made an effort to go analytically through Ratt Tay Raita (Blood and Sand) and bring these salient characteristics to the light.

Keywords: Culture, Society, Novel,
Mother Language, Researcher

ناول شعور تے خیال دی خاص گہرائی دی اک صنف ہے۔ ناول صرف اک شغل یاں تفریحاتی صنف نہیں سگوں کسے ریاست دے تہذیبی تے ذہنی مطالعہ داناں ہے۔ ناول ڈھیر موکلی صنف ہے جیہڑی وسیب دے اڈواڈ پہلوواں دا احاطہ کردی ہے۔ ”رت تے ریتا“ 1990ء وچ عزیز پبلشرز لہور ولوں چھپیا ایہہ ناولٹ ہے۔ ایہہ پنجابی ادب دے کھیتروچ مان جوگ اضافہ ہے۔ سلیم خان گمی ہوراں داناں پہلے ناول ”سانجھ“ توں 21 ورہے بعد چھپیا۔ لکھاری دی سوچ وند ویلے دے سماج توں نہیں نکل رہی لکھاری دی سوچ پنڈ تے اوہدے آل دوال دے پنڈاں دی سانجھ نال بن کے بنی ہے۔ بقول نسرین مختار:

”ناول تے پہلے ناول دی چھاپ وکھالی دیندی اے۔ کیوں جے ایہ وی سانجھے پنجاب دی دس پاندا اے۔ ایہہ سانجھیاں پیڑاں نوں محسوس کرن دی گل اے، ناول اخلاقی قدراں دی نمائندہ وی اے۔“ (1)

ناول وچ سکھ تے مسلمان بھر پے نوں روح نال محسوس کیتا جاسکدا ہے۔ ناولٹ اندر لکھاری نے مشترکہ تہذیبی کلچر دے اڈواڈ پہلوواں نوں نمایاں کیتا اے۔ جیہڑے ہندوواں، مسلماناں تے دوسرے مذہب دے لوکاں دے باہمی میل جول دے نتیجے وچ سامنے آیا۔ مشترکہ تہذیبی ثقافت نے لوکاں نوں اک لڑی وچ پروتا اوہناں وچوں قدورتاں، دشمنیاں تے نفرتاں نوں مکا دتا۔ رواداری تے بھائی چارے دی ثقافت پاروں لوک اکورنگ وچ رنگے سن۔ ثقافتی، مذہبی، تہذیبی تے تمدنی دیہاڑ رل مل کے مناندے۔ ہولی، دیوالی، وساکھی، عید، شبرات تے باقی دیہاراں تے اک دو جے دے گھر جان دے رل مل خوشیاں ماندے۔ بقول لکھاری:

”پنجابی ادب وچ سنتواں رجحان سکھ سنگت دا اے۔ میں سنگت دا مطلب فرینڈ شپ نہیں لے رہیا، سوشیالوجی لے رہیا واں یعنی اجیہا ادب جس وچ سکھ رہتل دے سماجی پکھ نوں بیان کیتا جاوے ایس رجحان دی نمائندگی دو بندے کردے سن، اک افضل احسن رندھاواتے اک میں۔“ (2)

بناوٹی گلاں نال ماحول بناون دی تھاں زبان تے بیان دی ادائیگی وچ روانی تے تسلسل لکھن ڈھنگ بھرواں، سادہ تے رواں، گمی ہوراں دیاں گلاں ویلے دے سماج دی کھلی تصویریں۔ اوہناں دیاں نثری لکھتاں پڑھ

کے جیہڑا تاثر اُبھر دالے کہ اوہناں دانشر لکھن دا اسلوب سادہ، صاف ستھرا، واضح تے دل لبھاون والا اے۔ بقول سجاد حیدر:

”سلیم خان گمی بڑا آہری بندہ اے۔ اوہ جیویں ہو ر کم بڑے اُدھم نال نبیڑ دا اے، اوویں ای تخلیقی عمل وچ وی پورے خلاص تے انتہائی محنت نال رُجھیا رہندا اے۔ تخلیق تے تحقیق دوواں میداناں وچ ایس لکھاری نے اُردو تے پنجابی زبانان دادامن آپنیاں لکھتاں دی گُل بوٹیاں نال بھریا اے۔ سلیم خان گمی دی تحریر دا امتیازی نشان اوہدے مشاہدے دی گہرائی تے تکھاپن اے۔“ (3)

ناول وچ دوستاں دی محبت اے جیہڑی چاچے شفیعے تے سردار سنت سنگھ دے روپ وچ اک دو بے نال کیتی سچی دوستی نبھاندے نیں دشمنان توں بدلہ لیندے آپ گئے۔ پنجابی کلچر تے سکھ مسلم دوستی نوں اُگھیڑ کے سامنے لیا نندا۔ ناولٹ وچ جتھے برصغیر دی مقامی ثقافت، تہذیب و تمدن تے روایتاں تے قدراں دی ترجمانی کیتی اے او تھے مغربی تہذیب تے تمدن، رہن سہن، ثقافت دے اڈواڈ پہلوواں دی عکاسی اے۔ ناول وچ تن تہذیبیاں نیں، اک چڑھدے پنجاب دی، دوجی لہندے پنجاب دی تے تہی لندن (انگلینڈ) دی۔ ناول نوں لکھدیاں لکھاری دی سوچ اوس پاسے نہیں گئی ہووے گی کہ اوہ پنجابی ادب دا پہلا تھر لرنال لکھ کے امر ہو گیا۔

ناول ”رت تے ریتا“ تے ”سانجھ“ وچ مماثلت ہے کیوں جے پاتراں دی ونڈ رلدی ملدی اے۔ دونواں دا ڈھ گھوڑی تے سائیں سپ دے زکرتوں اے۔ ”سانجھ“ وچ مراد خان جان دیندا اے پر ہر نام سنگھ نال دوستی بھدی اے۔ سکھاں بشمول ہر نام سنگھ نوں ہمے خاں دے حملے توں محفوظ رکھیا تے جان دے دتی فیر حفاظت نال سکھاں نوں راوی پار کروادتا۔ ”رت تے ریتا“ وچ جان تے کھیڈ کے دو بے سکھاں توں بچا کے مسلماناں نوں پاکستان بچھوانا۔ لکھاری نے ناول وچ نہال گڑھ نال بھرویں جانکاری کرائی۔ ہر اکھیں ڈٹھی گل نوں ڈھیر چنگیرے طریقے نال سامنے لیا نندا گیا اے۔ 139 پینیاں دا ناول حیاتی دی نکھری فوٹو لاسا منے رکھی اے۔

گی ہوراں دا وکھراتے نو یکل اسلوب اے جیہڑا پنجابی نثری ادب دی اُملی سیہان اے۔ ناول لکھاری

دے خیالاں دی پختگی دی دلیل اے۔ سکھ، مسلم تے ہندو سانسجھنوں اوہ کسے تھیں وساردا نہیں۔ پلاٹ ناول دا بنیادی نقطہ پوری کہانی ایہدے اندر بن دی اے۔ اوہناں ناول دی پلاٹ دی چون بڑی سوجھ سیانف مگروں کیتی بڑے حساب نال جوڑ توڑ کر کے پاتراں دے مونہوں گل اکھوائی۔ بقول اسلم رانا:

”اوہناں دے سارے پلاٹس اچھے واقعییاں دے چار چوفیرے تعمیر ہوئے

نیں۔ جیہناں وچ ونڈ توں پہلاں دی رھتل بہتل دی وسوں وسیپے دا

بھرواں تاثر لبھدا اے۔ ایہدے وچ پنجاب دے پنڈاں گراواں دی

تہذیب دا نقشہ کھچیا گیا اے۔“ (4)

ہر موضوع اتے دانشمندی نال جانکاری کروائی گئی اے۔ تقریباً چالیس یا تراس راہیں ناول نوں توڑ چاڑھیا۔ پاتر سارے دے سارے موقع محل موجب نہ صرف جاندار نہیں سگوں کہانی دے مزاج وچ رس وس کے پورے طور تے ابھرے نہیں۔ ناول دا پلاٹ پاتراں نوں بناون تے اوہناں نوں ارتقاء بخشن وچ مددگار اے۔ مگی ہور راں جس پاتر سامنے لیا ونڈے جانکاری بڑے بھرویں دیندے۔ اوہناں سماج دے ہسدے وسدے لوکاں توں پاتر لتے۔ ناول نگاری دے فن وچ مکالمہ نگاری دی خاص اہمیت اے۔ مکالمہ نگاری نہ صرف کہانی دی دلکشی ودھاندی اے سگوں پاتراں دی نفسیات تے ردعمل نوں نمایاں کرن وچ وی مددگار اے۔ ایس لئی مکالمے ناول دا اہم جزو ہوندے نہیں۔ ”رت تے ریتا“ وچ مکالمے فی البدیہہ تے موقعے دی مناسبت نال نہیں۔ جگت بازی مکالمہ نگاری دا حصہ اے۔ مکالمے پاتراں دی عمر تے سوچ موجب نہیں۔ ناول وچ مکالمے ٹھکویں نہیں۔ مکالمیاں وچ پکیائی دسدی اے۔ مکالمہ نگاری پاروں مگی ہور راں دے ناول پنجابی ادب وچ وادھے دا باعث بنے اوہناں دے مکالمے ناول دے جُستے وچ جان پادیندے نہیں۔ ناول وچ لکھاری نے پاتراں راہیں وڈیاں وڈیاں گلاں تے فیصلے کرائے۔ بقول حنیف چوہدری:

”اوہناں دیاں کہانیاں اندر مکالمہ نگاری دا فن بڑا جاندار اے، اوہ اپنے

کرداراں کولوں اوہناں دی مناسبت نال ای مکالمے کرواندے نہیں

کدے جٹکے بندے دی گل وچ ماڈرن لفظ نہیں ملن گے بلکہ اوہوای لفظ ملن

گے جیہڑے اک جٹکا بندہ بول سکدا اے مثلاً اوہ شوٹ وٹ گیا، کھیل گھاہ
وغیرہ“۔ (5)

محاورہ بندی تے مکالمہ نگاری رجھوں لکھاری دی پکڑ پکی پیدھی اے۔ مکالمے رعب تے پیار نال بھرے
نیں۔ ناول وچ تشبیہاں دی ورتوں وی کہتی گئی۔ پڑھن والا سواد لیندا اے تے ناول مک جاندا اے۔ اختصار دی خوبی
اوہناں دے ناولاں وچ ڈھیر اے۔ فلم وانگوں ناول اکھاں اگے چلدا سددا اے۔ ناول پڑھ کے ناول کار دے
مشاہدے دی ڈونگھیاں تے پکیائی دا گوڑا لایا جاسکدا اے۔ سوچ راہیں دور دراڈے نظاریاں نوں اکھ نال دکھاندے
نیں۔ اصل ناول وچ کہانی نال منظر نگاری اے۔ ناول پڑھن والے دی دلچسپی اخیر تک برقرار رہندی اے۔ لکھاری
نے انسانی فطرت سوہنے ڈھبوں الیکی اے۔ سوہنے تے پچھے ڈھنگ نال منظر نگاری دکھائی۔ لوک ادب کسے زبان دا
شنگار اے اوس راہیں پیہ لگدا اے کہ زبان دی امیر تانگی کوا اے۔ پنجابی زبان دا ہمیش توں امتیاز رہیا لوک ادب وچ
بال جمن توں لے کے مرن تیکر ہر رسم اے لکھاری نے وی ناول وچ لوک ادب دیاں کئی قسماں ورتیاں۔ نال تشبیہ،
استعارے تے پنجابی اکھان سامنے لیاندے جیویں:

”دال روٹی“۔ (6)

”اگ لاگئی جھا جھڑاں والی

لین آئی پانی دا چھنا“ (7)

”رت تے ریتا“ وچ جیہڑی زبان ورتی گئی ہے اوہ خالص پنجابی تے لکھاری دے علاقے دا لہجہ اے۔
زبان وچ مٹھاس تے رعب اے نال نال سچائی وی ہے۔ انگریزی دے لفظ بس مومی دے آون نال آئے نیں، باقی
صاف ستھری تے مٹھی سوادلی بولی پنجابی۔ ناول دی زبان وچ سادگی تے سچائی ڈلھ ڈلھ پیندی اے۔ لکھاری نے
زبان تے بیان نوں خاص توجہ نال سنوارا یا پلاٹ کنا وی پختہ ہووے مواد کنا دلچسپ ہووے، پاتر تے ماحول وچ
توازن ہووے جے لکھاری زبان تے بیان تے قادر نہیں تے کیتی کتری کھے وچ۔ ”رت تے ریتا“ وچ رواں زبان
اے بناوٹ تے تلفظی کتے نہیں۔ گی ہوراں دا ناول ہوئے یاں کہانی پڑھن والے دی دلچسپی قائم رکھدے نیں۔ پڑھن
والا مکاون توں پہلاں نہیں اٹھدا قدرتی نقشہ تے بیان دی سادگی نال وچ روح پادتی اے۔ لکھاری نے

پنجاب دے سکھاں، ہندوواں تے مسلماناں دی رہتل اک تھاکھ کیتی۔ مذہب توں اڈ عزتاں، محبتاں تے دل اکٹھے دھڑکدے وکھالی دتے۔ مذہب نوں مثبت لیا اے اک دوجے دا لحاظ، شرم تے خیال رکھنا لازمی دسیا اے۔ ماحول مل جل کے رہن والا تے سادگی نال پرچیا اے۔ ٹردا پھر دا پنجاب ایہدیاں گلیاں تے گھراں دے ویہڑیاں وچ خوشی دسدی اے۔ پنڈاں وچ لوک سادی خوراک کھاندے نیں۔ پنجاب دا ماحول لحاظ شرم تے اکھ نال بھریا ناولاں وچ مذہب دا اک رنگ صلح کل والا اے۔ اسلام عالمگیر دین جیہڑا ہر مذہب دا احترام سکھاند اے۔ ایسے پاروں متحدہ ہندوستان وچ سب تو ماں سکون تے محبت نال رہندیاں۔ مذہب دے پرسکون ہوون دا کارن ایہہ سی پئی مسلمان تے سکھ اکو جیہی سوچ رکھن والیاں تو ماں نیں۔ سماج دے قانون تے ضابطے مضبوط تے سوہنے نیں اک بندہ دوجے دا اینا دردی ہوندا اے کہ اوہ سکون دی ٹھنڈی ہوا وچ لورے لین لگدا اے۔ ماحول وچ ہسد اکھیڈ دا پنجاب وکھالی دیندا اے۔ جیویں منجمل وچ ٹاٹ دی ٹاکی ایسے طراں گرمیت سنگھ، گرمیل سنگھ تے ایسر رندھاوا دوجیاں دے حق تے دولت تے ڈاکہ مار دے دسدے نیں۔ حکومت پھرن تے وڈے وڈے انعام رکھدی اے۔ لکھاری لکھدا اے:

”ایس تہذیب وچ بہادری، جرات، وعدے دا پاس، سچ تے سب توں

ودھ یاری دا نبھاتے پالن ہور سبھناں گلاں توں اچیرے نظر آندے

نیں“۔ (8)

ناول وچ کجھ گلاں اجیہیاں نیں کہ جس نوں عقلی تے مذہبی طور تے نہیں منیا جاسکدا۔ مثال دے طور تے چار بندے کیویں او پرے دیس وچ وڈھے گینگ نال ٹکر لے کے ستیا نال کرسکدے نیں اوہناں ساریاں کول ملک دانہ ویزا تے نہ ای اوہ سارے ملک واسی گورنمنٹ اوہناں نوں چار مرلے بھوئیں تے چالہی ہزار روپیہ انعام دے چھڈیا۔ چڑھدے پنجاب دے گورنر پر بودھ چند ہتھوں غیر ملکی نوں برطانیہ دا پاسپورٹ کنج دتا جاسکدا اے۔ سکھاں دے کجھ مذہبی معاملیاں تے لکھاری دی گل غیر حقیقی اے۔ جدوں چا چاشفیا بندیاں نال نہال گڑھ اپڑیا تے بھابھی کرتار کور اوہناں لئی گوشت (Meat)، مچھلی تے انڈا لیا ئی پر سکھ مذہب وچ ایس نوں نہیں کھایا جاند ا۔ ایہ شیواں اوہناں دے گھر پکیاں ہونیاں ہوون گئیاں۔

گی ہوراں دا ناول پنجابی وسیب دا پورا نقشہ پیش کردا اے۔ اوہناں اجو کے سائنسی دور وچ اپنیاں سماجی

قدراں نوں وساریا۔ گھوڑی، حقہ، سائیں سپ، منڈیاں دیاں گپاں شپاں، گھنگھ و دیاں ٹچکراں، دارو، تھانے، لال صابن نال نہانا، کوڑا تیل، دیسی کلڑ پکانا تے ایس طرحاں دیاں ہور رہتلی نشانیاں پنجابی وسیب تے رہتل دیاں عکاس نیں۔ ناول رل مل کے رہن تے اخلاقی قدراں داپاسدراے۔ تہذیب وچ بہادری، جرات، وعدے داپاس، سچ تے سب توں ودھ یاری دا نبھاتے پالن ہور سبھ گلاں باتاں توں اُچیری تھیں جیہا اے۔ اوہناں قدراں دے سامنے ذات پات تے شریکا برادری سب دَب کے رہ جانے نین۔ اخلاقی کچھ نیں جیہڑے ہتھ وچ ہتھ پا کے ڈرے دسدے نیں تے اپنے مقصد وچ کامیاب نیں۔ صدیاں توں اکٹھیاں رہن والیاں تو ماں اک دو جے دیاں جانی دشمن ہو گئیاں۔ اکٹھے رہن سہن دا تصور اک دم دشمنی وچ بدل گیا۔ پاکستان تے ہندوستان دی ونڈ لکھاں لوکاں دے ہنجواں دے ہڑھ وچ ڈولدی بیڑی راہیں اک پاسے لگی۔ ناول ونڈ دے نفسیاتی، ثقافتی، لسانی، علاقائی تے رومانوی پکھاں دا عکس اے۔

حوالے

- 1- Nasreen Mukhtar, Dr. Saleem Khan Gimmi number Laikh Half yearly, Lahore: The Academics, Jan-June 2012, P:25
- 2- Saleem Khan Gimmi, Punjabi Adab Day Rujhanaat Mashmoola Aalmi Punjabi Conference Lahore 1986, edited by Iqbal Qaiser and Jameel Ahmed Paul, Lahore: Classic, 1988, P:70
- 3- Sajjad Haider, Chounween Kahani, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1986, P:196-197
- 4- Aslam Rana, Dr. Saleem Khan Gimmi Number Laikh Half yearly, Lahore: The Academics, Jan-June 2012, P:26
- 5- Hanif Choudary, Dr. Interview, Multan: 10th January 2021, 2:00pm
- 6- Ibid, P:6
- 7- Ibid, P:73
- 8- Saleem Khan Gimmi, Ratt tay Raita, Lahore: Aziz Publishers, 1990, P:31

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ انعام الرحمن صغدر

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS IN AHMAD RAHI'S**"TRINJAN"**

احمد راہی دی ”ترنجن“ وچ عمرانی تے ثقافتی پہلو

Abstract

Ahmad Rahi's book "Taranjan" reflects important periods of a woman's life in our culture and society. He artistically described the nature, emotions, feelings, laughs and sorrows of a woman. This woman is, in fact, a victim of our man-dominated society, in which she suffers a lot. This article is about the cultural and social aspects of the book "Taranjan". With special reference of the partition of India of 1947, when millions of people migrated from one part to another. The women suffered a lot and they became the first victim of the riots and killings. It is an analysis of the rights of a woman in our society; she is enjoying and deprived of.

Keywords: Taranjan, Women's Lift, 1947,
Article, Migrated

زبان و ادب کسے قوم دی ترجمانی کردا اے جیہدے پاروں قوم سکھراں تیک اپڑدی اے۔ ادب نوں عوام تیک اپڑان دے دو طریقے نیں۔ اک شاعری تے دو جانتر اے۔ دوواں دا تاثر عوام تے وکھری وکھری نوعیت دا ہوند اے۔ شاعری انسان دے جذبات تے احساساں نوں بیان داناں اے۔ صرف بیان نال خیال سامنے نہیں آندا جدتیک اوہنوں بیان کرن دا ڈھنگ بھرواں تے من کھچواں نہ ہووے۔ اکھراں دا چٹا ای خیال نوں لوکا ئی تیک اپڑان دا ذریعہ اے۔

احمد راہی پنجاب دھرتی دے اچھے شاعر سن جیہناں دا خمیر دھرتی توں بنیا۔ اوہناں دے اکھراں وچ دھرتی دی مٹی دی وا شنا اے۔ "ترنجن" اوہناں دیاں نظماں دا اچھوتا تے انملا شاعری پراگا اے۔ جیہدے جذبات تے احساساں اظہار پاروں کسے ہور نظمیں پراگے نوں لاگے نہیں لگن دیندا۔ لوک گیتاں دی خیال اڈاری لکھیا پراگا عورت ذات دی اوس جس نال جڑیا اے جیہڑی راہی ہوراں کرب وچ محسوس کیتا جیہدے وچوں زبانی لکھی۔ پراگے نوں پڑھ کے انج لگدا اے جیویں کنناں وچ جوانی چڑھدیاں کڑیاں دیاں ہاسیاں دی معصومیت تے سدھراں دی گرجوشی منیندی اے۔ دوجی تھاں اوہناں دیاں سدھراں دے لیر لیر ہون نال نکلن والے وین دھرتی تے ظلم دا نشان بنن والیاں دیاں چیرکاں وی کنناں وچ پیندیاں نیں۔ جیہناں دے بعد سما ہون نوں جی کردا اے۔

ثقافتی تے عمرانی پکھوں ترنجن اوہ مقام نوں اے جتھے کڑیاں کٹھیاں ہو کے چرخہ کتدیاں نیں نالے گیت گاوندیاں نیں۔ ایہہ کڑیاں چرخہ کت کے اپناوی دا ج تیار کردیاں نیں، اپنے ویاہ لئی کپڑے تیار کردیاں نیں۔ ترنجن اصل وچ پنجاب دی ثقافت دا استعارہ اے ترنجن وچ اتحاد، محبت، محنت دی علامت اے۔ ترنجن اوہ حسین سفنا اے جیہدی تعبیر مستقبل وچ دکھائی دیندی اے۔ ترنجن دیاں یاداں حیاتی دا انملا سرمایہ ہوندیاں نیں۔ ترنجن دیاں محبتاں، دوستیاں تے یاریاں ساری حیاتی نبھائیاں جاندیاں نیں۔ ایس لئی ایس مجموعے داناں ترنجن رکھیا گیا۔ ایہہ کتاب دوھیاں تے بنی اے۔ اک حصہ 1947ء دی ہجرت توں پہلاں ترنجن وچ ہسن گاؤن دے گیت، چاواں دے گیت اظہار ثیاراں دے کنوارے جذبے، نویاں سوچاں، اٹھدی جوانی تے جذبیاں دے طوفان موجود نیں۔ اک خاص قسم دا سمنبدھ تے ارتقائی وحدت تے ملوک جذبے موجود نیں۔

دو جے حصے وچ ہجرت ویلے دھیاں دیاں عزتاں تار تار ہون تے اخلاقی اقدار دی پامالی دا ذکر اے۔

جیہناں دے ویاہ دے شکن تے چاء دلاں وچ ای گھٹ کے رہ گئے۔ اوہناں دے ہاڑے اج دی کنناں وچ گونج دے
 نیں۔ احمد راہی ہوراں دیاں نظماں وچ ایہہ رنگ ویکھن توں پہلاں عمرانیات تے ثقافت ول گوڑھی جھات پالینی
 چاہیدی اے تاں بے ایہہ گل نتر جائے کہ سدھراں پوریاں کرن لئی عمرانیات تے ثقافت کیہ کہندی اے تے ظلم دا
 نشانہ بنن توں بعد اوس عورت دے ہاڑے عمرانیات تے ثقافت دی رونال کس حد تک حقیقت دے نیڑے نیں۔ کیہ
 ساڈا سماج صحیح اصولاں تے مشتمل اے یا کسے جھوٹی اتا تے غیرت دے اصولاں نے عمرانیات تے ثقافت دی نیہہ نوں
 ہلاکے رکھ دتا اے یا بدل دتا اے۔ ثقافت دی پاسداری لئی بے جا دقیا نوی اصول بنانا جیہڑے کہ مڈھوں ای غلط نیں۔
 احمد راہی سانوں کیہو بے سماج دی پچھان کرانا چاء رہے نیں جیہڑا ساڈے اندر دا اے یا جیہڑا کل انساناں
 دے حقوق دی عکاسی کردا اے کہ مجرم نوں گناہ دی سزا ملنی چاہیدی نہ کہ بے گناہ نوں مجرمانہ زندگی لنگھان تے مجبور کیتا
 جاوے۔ عورت ظلم تے زیادتی پاروں سماج کولوں کیوں انصاف دی منگ کردی اے۔ احمد راہی ایس کرب بارے
 کجھ انج دسدے نیں:

”احمد سلیم نال ہونیاں ملاقاتاں بارے گل بات (وہ کہتے ہیں ترنجن میں
 ایک کردار بولتا ہے۔ اب ترنجن آئی تو میں نے سوچا میں ساری عمر عورت
 بن کے نہیں لکھ سکتا، میں نے اُس کیفیت سے نکلنا چاہا لیکن اس لڑکی نے
 میرا پیچھا نہ چھوڑا اور پھر جب میں فلم میں آیا تو اس لڑکی کو میں کبھی غم زدہ کبھی
 خوش اور کبھی کسی اور انداز میں خوب لکھا۔ یوں میری پنجابی فلموں کے گیتوں
 میں ترنجن والی لڑکی کی آرزوئیں اور اُمید مہکتی ہیں“۔ (1)

انسان نے جدوں اپنے آلے دوالے ہون والے واقعات تے سوچنا شروع کیتا تے اوہناں دیاں
 وجوہات تے وی گوڑھی جھات پائی اوہ واقعات تے وجوہات عمرانی فکر دی بنیاد بنے۔ عبد الحمید سنگھ "عمرانی نظریہ و
 تحقیق" وچ لکھدے نیں:

”معاشرتی مسائل کے بارے میں سوچنا/ سوچ بچار کو عمرانی فکر کہتے
 ہیں“۔ (2)

عمرانی فکرنوں کی اٹ نال تے نظریہ نوں پختہ / پکی اٹ نال تشبیہ دتی جاسکدی اے کسے معاملے وچ گہری سوچ بچارتے اودہی وضاحت تے حل لہیا جاندا اے۔ افغانستان دی یونیورسٹی وچ (اجتماعات) کہیا جاندا اے دانش کدہ تہران وچ علم الاجتماع یا اجتماع شناسی کہیا جاندا اے۔ امریکہ یورپ وچ (سوشیالوجی) کہیا جاندا اے۔ جیہدا ترجمہ معاشریات اے۔ عمرانیات مل جل کے رہن دے فطری احساس تے خواہش داناں اے۔ پال لینڈس دے مطابق:

”ازدواجی رشتوں سے لے کر قوموں کے انحصار باہمی تک کی گروہی صورت کی ان تمام اقسام کا مطالعہ، عمرانیات ہے۔ جن کا اظہار انسانی کردار میں ممکن ہو“۔ (3)

عمرانیات کیوں جے وسیع علم اے ایس لئی ایہدے بارے کوئی اک خیال نہیں۔ ولیم گراہم سمز معاشرے دی سائنس قرار دیندے نیں اوہناں موجب:

“The study of man and his human environment in their relation to each other” (4)

سماجی رشتیاں تے تعلقات بارے منظم طریقے نال جان سکنا دا عمل عمرانیات اے۔ انسانی قدراں انسانی اطوار تے انسانی جذبات دا آپسی تعلق اے۔ اوہناں وچ بدلا آندے رہندے نیں۔ کدی پیو خاندان دا سرداری تے کدی ماں خاندان دی سرداری معاشی طور تے باپ ای خاندان نوں چلاندا۔ انگریزی وچ ایس نوں کلچر (Culture) آکھیا جاندا اے۔ انسان جو سوچدا بولد اے اوہ ثقافت بن جاندی اے۔

”ہر وہ شے جو افراد کے جذبات اور احساسات سے وجود میں آئے ثقافت ہے“۔ (5)

کدے کدے لوکاں نوں لوڑ نہیں پیندی کہ اوہ استدلالی طور تے سوچے جے سوچ وی لوے تے کسے خاص نوں نظر انداز کردے کیوں جے اوہ معاشرے وچ رہنا چاہندا اے۔ اوہ اوہناں گلاں نوں پسند کردا اے جیہڑیاں

ثقافت وچ چنگیاں سمجھیاں جاوے۔ کیوں جے اوہ اوہدے لئی خوشی دا کارن ہوندیاں نیں۔ جتھوں ثقافت ولوں لعن طعن دا خطرہ ہووے اوہ گلاں بن دیاں نیں۔ انسان ثقافت دی ای پیداوار اے۔ لوک خاص طرح دی ریت رسم تے رواج نوں اپناندے تے او تھے مثبت تے منفی دا فرق کیئے بنا اپنا لیندے نیں۔ جیویں ویاہ دیاں رسماں کجھ لوک خاندان دے آپسی ویاہ نوں چنگا نہیں سمجھدے تے کجھ چنگا جاندے نیں۔ کجھ معاملات وچ اوہ چاہندیاں ہویاں وی قبول نہیں کردا۔ بعض لوک علم تے ارادے نال لیندے نیں تے کجھ فرسودہ رسماں نوں من لیندے نیں۔

انسان بعض ویلے جانندیاں سمجھدیاں وی رسم رواج ثقافت، معاشرے وچ رہن سہن دے پکھوک فرسودہ نیں۔ فیروہ وی اوس نوں چھڈنا نہیں چاہندا۔ ایس جاہلانہ حرکت نال مستقبل تے اگلی نسل اتے منفی اثرات مرتب ہوندے نیں اوہ اوہناں توں وانجھا ہوندا اے۔ جہدی بھروسے مثال احمد راہی دی کتاب (ترنجن) اے۔ جس وچ فرسودہ رسم رواج پاروں خون دے رشتے مٹی وچ رُل جاندے نیں۔ جھوٹیاں شانناں تے پگاں بچان لئی رشتیاں دا تقدس پامال نہیں کردتا جاندا اے۔ انسان داسارا نظام اکدو جے نال رہن سہن تے مٹی اے۔ عمرانی تے ثقافتی پکھاں دا ویروا کرن توں بعد متر دا اے کہ احمد راہی ہوراں ثقافت دی پاسداری پاروں پٹھ جذبے، جوش تے سادگی دکھائی، جذبیاں دا اوہ ہڑھ جیہڑا ڈکیا نہیں جاندا۔ اوہدے وچ یاری تے مکاری نہیں ہوندی۔ سگوں معصوم خوشیاں ہوندیاں نیں جیہناں وچ ہسٹر نہیں ہونداسگوں جوانی چڑھدے جذبات ہاسیاں دی معصومیت تے سدھراں دی گرمجوشی ملدی اے۔ جیویں نظم:

”نواں نواں بُور“

اے جے نواں نواں امبیاں نوں بُور

اے جے ہونٹاں وچ آن چھوٹیاں کلیاں دے رس

اے جے باہواں وچ سجریاں شاخاں دی ہلور

اے جے آن کھڑے پھلاں جیہی ہاسیاں دی دکھ

اے جے ٹوراں وچ چڑھدیاں پینگھیاں والا زور (6)

اوہناں ٹیاراں دے حیاتی بارے نوں نوں سُننے ویکھنا تے اوہدے لنگھان لئی رتجھاں والے سُننے ویکھن

دی گل کیتی پر کدھرے کدھرے ثقافت دے رنگ وچ شرم حیا نوں بالائے تاک رکھن والی گل جذبے نوں پاکیزہ بنا دیندی اے۔ عمرانیات وچ ایسے گل نوں نکھیڑ یا جاندا اے کہ انسان مل جل کے رہوے تے باہمی تعلق تے بھروسہ کرے انج سماج وچ توازن رکھن لئی معاشرے دے کجھ اصولاں نوں مننا پیندا اے۔ جیویں نظم (ونجارا):

نی اوہ ٹھگ و نجارا

میرے ہان دا کورا (7)

احمد راہی ثقافت تے سماج دواں نوں نال لے کے ٹرے رسم و رواج دی پاسداری دے نال نال خواہشاں دے پورے ہون دی خواہش پھھدی اے۔ دوویں رویے دلاں وچ مکے ہوندے نیں۔ جیہناں نوں سماج دے دقیانوسی نظام تے رواج پاروں دبا نا پیندا اے ایہہ بنا کہ ایہہ مثبت نیں یا منفی۔ کسے نوں چاہنا یا پسند کرنا کسے دی سماج وچ بُرائی نہیں پر اوس تے عمل پیرا ہون لئی ثقافت تے قدراں نوں پامال کرنا یا نا بری کرنا معاشرے دے ربط نوں خراب کر دے جیہڑا نا پسند عمل اے دوجے پاسے ہسٹر پھھدا اے۔ جیہڑا معاشرہ، عمرانیات دے اصولاں دے خلاف اے اوس وچ برابری دا تے حق دی حصول دا ذکر آندا اے۔ جیویں (سورج تے دھرتی):

چڑھدے ولوں آندا سورج

لہندے ول ٹر جاندا

آوے لٹ لٹ چانن لے کے

جائے ہنیرے پاندا (7)

عورت ذات ولوں عشق دا اظہار جیہڑا دھرتی دا احسن اے صوفیا کرام ولوں رب نال عشق دا اظہار وی ایسے صیغے وچ اے۔ سماج تے ثقافت وچ مردنوں خدا جانا جاندا اے پنجاب دی ایس سوچ نوں راہی ہوراں پنجاب دی عمرانیات تے ثقافت تے پورا اتاریا اے۔ جس نال عورت دی پاکیزگی وچ کوئی فرق پیا تے نہ ای روایتاں وچ کوئی فرق آیا۔ سگوں اوس دا اپنے جیون ساتھی ول اک انمل تے محفوظ تصور کرن دا جذبہ سامنے آندا اے۔ آیا کدھرے کدھرے خوف تے بے اعتباری دیاں علامتاں دسدیاں نیں۔ جیہدے وچ زنانی دا اپنے نال بے وفائی ہو جان دا ڈراے۔ ایہہ وی عورت دا مثبت پہلو اے۔ پنجاب دی دھرتی تے جو کجھ ہور ہیاسی۔ اودوں زمین دے نال نال لوکاں

دے دل وی خون و خون سن۔ اظہار دے رویے تے پریشان وی۔ کیوں جے نفسا نفسی تے لالچ دا دوراسی۔ جدوں اخلاقی قدراں پامال کرن توں وی دریغ نہ کیتا۔ ثقافت تے سماج وچ روایتی انداز دا عشق اے۔ زنانی خاوند لئی جذبات رکھدی اے جیہڑے اوہ بچپن توں ای اپنے دل وچ رکھدی اے۔ جہناں نوں نظماں وچ علامتی انداز نال بیان کیتا اے۔ کدھرے کدھرے سدھراں دے پورا نہ ہون دا خطرہ اے۔ کجھ تھاواں تے ائمے پیار نبھان دی سدھر وی اے (ککلی) ایسے معصوم پیاری جھلک اے نال محبت دی جھلک اے:

ککلی کلیردی نی ککلی کلیردی

چھلاں پئی ماردی جوانی جٹی ہیردی (9)

احمد راہی دی شاعری پنجاب دیاں لوک کہانیاں دا پس منظر جا پدیاں نیں۔ احمد راہی دی شاعری اجیہا میدان اے جیہدے وچ اوس اپنے خیالاں دیاں رنگارنگ کیا ریاں سجائیاں پرانے کرداراں نوں نویں دنیا وچ لیا کے اپنے ہر بول نوں تاریخی بنا دتا۔ ایہناں راہیں پنجاب دیس دی تاریخ، تہذیب جھلکارے ماردی اے۔ جیویں پنجابی دے نال پنجاب لئی وی شاعری کیتی گئی۔ اوہ درد فراق والیاں چھٹیاں توں اگے ودھ کے وی شاعری کردے نیں احساس تے جذبات دے ہر پہلو تے قرب نوں بیان کرنا وی جان دی سی۔ جیویں (نرم کالج ڈول گیا):

سُفنے وچ آکے اڑیونی

کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا

میرا نرم کالج ڈول گیا (10)

اک وار فیر اوس جذبے نوں بلونا دتا گیا اے کہ سماج وچ عورت زنانی چاہندی اے۔ رشتیاں نوں نبھانا چاہندی اے قول قرار توں مُرنا نہیں چاہندی پر جدوں محبوب دیاں لا پرواہیاں تے لالچ ویکھدی اے تے نرم جیہے کیلجے نوں لیر لیر ہون دیاں نہیں ویکھ سکدی۔ مشرقی حوالے نال راہی ہوراں عورت ولوں سچے عشق دا اظہار دکھایا۔ کجھ ہور نظماں پہلے حصے دے اکو جذبے دی عکاسی کردیاں نیں سماج تے ثقافت نوں مد نظر رکھدیاں راہی ہوراں جوانی چڑھیاں سدھراں دے چاء تے رسماں دی پاسداری نوں وی منوں نہیں وساریا۔ دلاں وچ مٹھا مٹھا خوف دکھایا اے جیہڑا کڑیاں اپنے ملوک دلاں وچ لئی پھر دیاں نیں۔ لوک گیت، ٹپے، ماسیے راہیں دی اوہناں دے آل دوالے

کھلے نویں رنگ جیہڑے اے جے کھلدے نیں دکھائے گئے نیں۔

کتاب دے دو جے حصے وچ 1947ء دے فساداں توں بعد اوہناں کڑیاں دے جذبات نوں لیر و لیر ہوندىاں دکھایا اے۔ جیہدا اوہناں نوں خوف سی اوہ انجانا خوف جدوں حقیقت بن کے سامنے آیتے اوس کرب نوں صرف احمد راہی دادل تے قلم ای سمجھ سکیا۔ نای کسے کڑی داویر تے نای اوہدا ماں پیو سمجھ سکیا۔ کیوں جے اوہ سماج تے ثقافت دے منفی دقیا نوں اصولاں دے ہتھے چڑھے سی جیہڑے مڈھوں ای غلط سن۔ جدوں دھیاں نوں ہندوواں، سکھاں، ویریاں لٹ لیا تے بابلاں نے اوہناں نوں دھتکار دتا جد کہ اوہناں دا تے کوئی تصور نہیں سی۔ لیکن اوہ بابل سماج دے طعیناں توں ڈر کے اپنے ای خون نوں پچھان توں انکار کردیندا اے۔ عمرانی تے ثقافتی پہلو دے نظریاں توں بعد بابل جان داسی کہ دھی نوں پناہ دینی چاہندی اے پر اوہ اوہناں فرسودہ رسماں سامنے سر تسلیم خم سی تے دھی نوں گندی شے سمجھ کے کلنگ دا ٹکا نہیں بنانا چاہندی اسی حالانکہ اوہ رسماں نوں بدل وی سکدا اسی۔ ایہناں رویاں تے ای احمد راہی نے وین پائے جان بجھ کے غلط تے صحیح دی تمیز نہ کرنا ثقافت تے سماج دے اصولاں دے خلاف اے۔ راہی ہوراں ایسے رویے نوں بدلن دا آہر کیتا تے اصل عمرانی تے ثقافتی پہلو ول دھیان دوا یا۔ جیہڑا حق تے اخلاقی قدراں دی پاسداری دسدے۔ راہی ہوری دھی دا وین ماں ول پاندے لکھدے نیں:

سدھراں والیئے مائے نی!

ناں ہتھاں نوں مہندیاں لائیاں

ناں سکناں دے گائیں

ناں سنیاں نے ڈولیاں گائیاں (11)

ایہہ ورلاپ کڑی دا نہیں سماج دیاں زیادتیاں تے فرسودہ رسماں جھوٹی انا، غیرت تے جھوٹی عزت بنان والیاں دے منہ تے چہرے اے جیہڑے اپنیاں جھوٹیاں پگال پچان لئی اخلاقی قدراں نوں پامال کردے نیں۔ راہی ہوراں کڑی دی قسمت توں ودھ اوس سماج نوں ذمہ دار ٹھہرایا جیہنے اوہنوں در بدر پھرن تے رُلن تے مجبور کیتا۔ راہی ہوراں اوس کرب نوں بیان کیتا اے جیہوں اوس ویلے دے ماں پیو جھوٹی شان و شوکت وچ محسوس نہیں کردے تے بے گنا ہواں نوں گناہ دی چکی وچ پس دیندے سن۔

ایناں پندھ کٹ کے بابل دے تیریاں نوں لہجھیاں ہویاں جدوں دھی اپڑی تے خون دے رشتے جھوٹی شان لئی بدل گئے۔ احمد راہی بھلے عمرانی تے ثقافتی سبق نوں یاد کرانا چاہندے نیں دھیاں دی لُج مایاں نوں ای سانسھن ہوندی اے۔ دھی تے جھدیاں ای پیوئی بابل دی آن بان لئی گیت گاندی اے تے ویردی پگ لئی گیت گاندی اے مصیبت دی گھڑی اوہ وی مان دے رشتے منہ پھیر لیندے نیں۔ دھیاں لئیاں پھٹیاں آندیاں تے بابل دے ویہڑے لہجھیاں نیں اگوں سماج دی کوچھی تصویر دکھائی گئی اے۔ جیہدے وچ دھیاں نوں بے عزت ہون توں بعد دھنکار دیندے نیں۔ پراہہ گل بھل جاندے نیں کہ ایہہ سب اوہناں دا کالا عمل نہیں سی۔ جدوں بدلے ہوئے رویے بدلایا ہو یا سماج ثقافت نوں لیر و لیر کردا سد اے او دوں دھی ولوں بابل نوں کجھ یاد کرانا اصل ثقافت دی عکاسی اے:

تیرے نال ایہناں جو کیتیاں اوہ گلاں بھل نہ جا
 ایہناں اپنے محل اُسار لئے تیری جھگی دتی ڈھا
 تیری دھی دی چٹی پاڑ کے ایہناں گانے لئے بنا (12)

حیاتی وچ پیش آون والے واقعاں تے حادثیاں ادب نوں متاثر کردے۔ ادب اوہناں واقعاں تے حادثیاں نوں اپنے ڈھنگ نال بیان کر کے حیاتی نوں متاثر کیتا۔ نویاں قدریں تے نویاں سوچاں جنم لیندیاں نیں۔ جیہڑیاں ثقافت تے سماج دی جڑت نوں تبدیل کردیاں نیں تے جھوٹیاں شانناں وچ رہن والیاں نوں عزتوں دی رکھوالی سکھاندیاں نیں تے پچھان کراندیاں نیں۔ ثقافتی لوک کہانی راہیں علامتی انداز دی گل کردے نیں۔ نا انصافی دے پرچار نوں سامنے لیائے۔ اپنے نال ہو یا دھرو اپنیاں سدھراں نال ہوئے دھرو داوین دلاں نوں تے ثقافتی رسماں نوں چیر کے رکھ دیندا اے۔ سماجی اصولاں پاروں بھیناں داویراں نوں سدنا جیہناں دیاں گھوٹیاں دیاں واگاں پھڑ پھڑ کے اوہناں دی خیر منگدیاں سن۔ اوس ویلے گرلاٹ کون سن دا اے۔ ساری حیاتی اوہ بھرا اک لٹی عصمت والی بھین داویر بن کے کیویں جیوے؟ پنجابی سماج وچ بھین بھراواں دا اوہا پیار ہوند اے۔ لیکن راہی ہوراں اوس سماج نوں دکھایا اے جیہڑا بے حس ہو چکیا اے اخلاقی قدریں نوں بھل چکیا اے۔ جیہناں نوں بھیناں دے وین ای جگا سکدے نیں۔ بابل نوں بوہے کھلے رکھن دی فریاد کرنا ایس گل دی گواہی اے دھیاں رسماں رواج غیرتاں نوں پلے پھڑ کے پیٹھیاں نیں لیکن پیو بھرا اوہناں رسماں نوں تے عزتوں نوں چھڈی بیٹھے نیں:

کھلے رکھیں بو ہے سد ابلا
خوڑے کدی مر آئیے

پینڈے اوکھے نے راہواں اولیاں دے (13)

سب کجھ گوان دے بعد وی دھی بابل دے درنوں نہیں چھڈ دی۔ اوہ کلیاں سن جیہڑیاں کھل کے کھلیاں وی نہیں سن۔ اوہناں رشتیاں داد قیا نوسی سماج دے ہتھے چڑھ کے دھیاں نوں دھتکارن والی ثقافت خوڑے کتھے سی۔ سماج کیویں بدل گیا۔ ایس دا رونا بڑے حوصلے تے ہمت نال احمد راہی نظم وچ بیان کردے نیں۔ علامتی انداز لوک کرداراں راہیں بیان کیتا جاندا اے کہ جے پیو، بھرا، منگیتتر، محبوب، خاوند دے رشتے اپنا منہ نہ پھیر دے تے شاید اج ایہہ دن نہ ویکھنے پیندے:

جے توں مرزا ہندوں را کجھیا

تے میں تڑی زہر نہ پھک دی (14)

ایہدے وچ رسماں توں باہر نکلن دی سوچ اے لیکن عمل نہیں۔ راہی ہوراں نے رسماں دی پاسداری وے دکھادے اوہناں دے توڑن دے اسباب دے نیں۔ کہ باہمت تے بلند آواز نال عورت کجھ نہیں کہہ سکدی۔ ثقافت تے سماج وچ ایہہ ارادہ مردنوں ای کرنا پینا اے۔ شاید مرد ذات نوں عورت ذات دے اصل حقیقی روپ دا پتہ نہیں خوڑے اوہ ایس نوں ویکھنا ای نہیں چاہندا۔ جیہدے وچ اوہ رشتے تے مان رکھدی اے تے دلوں نبھانا جان دی اے کمزور سا تھ پاروں اوہ راہ وچ ڈھیہ پیندی اے۔ عورت دے وین حوصلے دی راہ دکھاندے نیں تے مضبوط رشتے بنان دی دس پاندے نیں۔ زنانی نال جڑے اوہ رشتے مضبوط ہوندے تے اوہ ایس دھرتے نا انصافی دے دہانے تے نہ کھلوتی ہوندی۔ اوہدیاں سدھراں تے چاء رُلن دی تھاں سکھ دی بیڑی وچ بیٹھے ہوندے۔ بھانویں اوہ رشتہ ماں دا بھانویں پیو، بھرا، منگیتتر، خاوند، محبوب اے اوہ سب نوں ذمہ دار ٹھہراندی اے جے ایہہ سارے اپنے سماجی تے ثقافتی، اخلاقی اقدار نوں نہ بھلد اوہدے چاء لیر و لیر نہ ہوندے۔

احمد راہی نے ترجمان دے دوواں حصیاں وچ خوشی دے جذبات تے غم دے جذبات نوں ٹیسی تے جا کے اڑایا اے۔ جیہدے وچ پنجاب دی اصل ثقافت کیہ اے جھوٹی انا تے غیرت پاروں ثقافت نوں رشتیاں نے کج

بدلیا۔ جس پاروں لٹیاں پھٹیاں دھیاں گھر والیاں رکھیاں دے کو بچھے بدلے مونہہ ویکھ کے پرت گئیاں پر اوہناں دے قدماں دے نشان اے وی اوہناں دیاں دہلیزاں تے لگے نیں بابلاں، بھراواں، منگیتراں، محبوباں، خاوندناں نوں سرینواں رکھن تے مجبور کر دے نیں۔ کیوں جے عورت اوس ویلے مظلوم تے کمزوری۔ بھراواں تے پیواں تے دو جیاں رشتیاں دے منہ تے زوردار چپڑاے جیہناں اوہناں دی رکھوالی نہ کیتی اپنیاں دھیاں بھیناں دی جے اوہ رکھوالی نہ کر سکے تے فیر اوہناں دے کیجے جرماں دی سزا دنیا وچ کسے سماج یا ثقافت وچ کیوں نہیں؟ اوہ بھیناں اوہناں سزاواں نوں کیوں بھگتن؟ اوہناں پیو بھراواں نوں سراں تے سلارے رکھن دا وی کوئی حق نہیں۔ انج راہی ہو راں نے بے رنگی نوں اُلیکن دا جتن کیتا اے۔ جیہدے نال کنیاں ای دھیاں نوں بھیناں انج دے وین توں بچاؤن تے سماج تے ثقافت دا اصل روپ آن والیاں نسلاں اکھاں تے کن کھول کے ویکھن تے سن لین۔ ایس پاروں ایہہ پراگا بھراواں مثبت عمرانی تے ثقافتی تاثر رکھدا اے۔

حوالے

- 1- Naheed Shahid, Dr. Pakistani Adab ky Mimar "Ahmad Rahi Shakhsiyat aur Fann", Islamabad: Akadmi Adabiyat Pakistan, 2007, P:51
- 2- Abdul Hameed Taga, Imrani Nazriat e Tahqeeq, Lahore: Abdul Hameed Taga & Sons, 2004, P:12
- 3- Ibid, P:24
- 4- Ibid: P:22
- 5- Ibid, P:38
- 6- Ahmad Rahi, Taranjan, 7th Edition, Lahore: Alhamd Publications, 2001, P:19
- 7- Ibid, P:28
- 8- Ibid, P:60
- 9- Ibid, P:22
- 10- Ibid, P:25
- 11- Ibid, P:103-105
- 12- Ibid, P:113-114
- 13- Ibid, P:116-117
- 14- Ibid, P:129-130

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ نازیہ انور

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

HAMEEDA SHAHEEN'S PUNJABI POETRY**حمیدہ شاہین دی پنجابی شاعری****Abstract**

This article covers the themes of Hameeda Shaheen's Punjabi poetry. Hameeda shaheen is an excellent and representative poet of urdu language. You are perfect in both Gazal and Nazm. She have unique sense of style, diction and themes. She didn't limit her poetry to feminine themes only but also include other themes of life and universe in her poetry. She sees life and universe from a feminine perspective, so the different colours, fragrance and taste of the surrounding world appear in her poetry. She has used both Urdu and Punjabi languages to express her existence. Her Punjabi style of poetry also has the same power and energy that is characteristics of her Urdu poetry, and this style is the gift of her creative existence. Her Punjabi poetry is completely unique in terms of its vocabulary, metaphors and themes. Regarding Punjabi

poetry, her themes also have certain characteristic that represents the culture of Sargodha and its surroundings. She has created a new world out of the Punjabi language, idioms and metaphors spoken in Sargodha and its suburbs which is unique to her and not seen in the poetry of any other Punjabi poet. Along with ghazal, she uses other forms of Punjabi poetry and discovers a different attitude in each form. This article deals with these diverse dimensions of her poetry and through her charming poetic style is recovered.

Keywords: Hameeda Shaheen, Language, Gazal,

Nazam, Energy

حمیدہ شاہین عہدِ حاضر دی نمائندہ شاعرہ نہیں، ہم عصر شاعرات وچ معتبر ناں۔ منفرد طرزِ اسلوب تے ڈونگھے نظریاں نال پرچی ایس شاعرہ کول حیات تے کائنات پرکھن دا انملا ڈھنگ اے جیہڑا ہمعصر انا لوں وکھ کردا اے۔ شاعری وچ نسائی عنواناں نال عصری شعور تے سیاسی معاشرتی عنوان آب تاب نال دسدے نیں۔ حیاتی تے کائنات نوں نسوانی وجود دے زاویے نال ویکھن پاروں اوہناں دے آل دوالے کھلے کائنات دے رنگ، خوشبو تے ذائقے اعلیٰ تخلیقی تجربے دی صورت دسدے نیں۔ لفظ تے معنیاں دی کہکشاں، بے ساختگی، روانی، نزاکت، جدتِ ادا، نویاں زمیناں تے استعارے بھالنا اوہناں دی شعری خصلت نیں۔ پرانے خیالاں نوں نویں ڈھوں بیان کرن دا کارن اڈ عنواناں اوہناں نوں نوٹیکلی پہچان دتی اوہناں دی شاعری دے انوکھے ذائقے نے ادب دے سنجیدہ قاری نوں نویں جہان نال متعارف کرایا۔

دینی تے ادبی گھرانے نال تعلق پاروں ہستی دی ذہنی آبیاری اوہناں دے گھرتوں ہوئی تعلیمی سفر دے مڈھوں ہی بہترین استادان پاروں بیت بازی، تقریری مقابلے تے علمی ادبی مباحثے شعری ذوق نوں توڑ چاڑھیا

اوہناں نکلی عمرے ای شعر آ کھنا شروع کردتے۔ حمیدہ شاہین نے ظاہر تے باطن دے اظہار لئی اردو تے پنجابی دونوں زبانوں ورتیاں کیوں بے تخلیقی اظہار دا بہترین ذریعہ مادری زبان اے ایس ویلے ادبی دنیا اندر اوہناں دی پچھان اردو شاعری اے پر اوہناں تخلیقی سفر دا مڈھ پنجابی اردو دونوں زبانوں نال اے۔ پنجابی شاعری وکھو وکھ ادبی رسالیاں وچ چھپدی رہی پنجابی مشاعریاں وچ کلام سنا کے اوہناں پچھان بنائی اوہناں دی پنجابی شاعری لفظی، عنوتی تے استعاراتی تناں حوالیاں نال وکھ اے۔ حمیدہ شاہین دا تعلق سرگودھا نال اے اوہناں علاقے وچ بولی جاوے والے لفظاں تے محاوریاں نال شاعری کائنات تخلیق کیتی اے جیہڑی صرف اوہناں نال جڑی اے۔ شعری سفر دے مڈھ توں ہی پنجابی تے اردو دونوں زبانوں وچ شاعری کرن دے باوجود اے تیک اوہناں دی پنجابی شاعری کتابی صورت وچ سامنے نہیں آئی اوہناں دا آ کھنا اے کہ:

”پنجابی میری مادری زبان ہے اور انسان پہلے مادری زبان ہی میں سوچتا
اور لکھتا ہے البتہ ہمارے ہاں چوں کہ اردو میڈیم زیادہ معروف ہے اس
لیے اردو شاعری پہلے پبلش ہوئی تاہم مشقِ سخن آغاز ہی سے اردو اور پنجابی
دونوں زبانوں میں ہے اور میرا پنجابی مجموعہ اس وقت زیرِ اشاعت
ہے۔“ (1)

حمیدہ شاہین نے اپنے ظاہری تے باطنی وجود دے اظہار لئی نظم تے غزل دونوں صنفوں ورتیاں ہر صنف تے ہیئت وچ وکھرا سواد اے۔ پنجابی وچ اظہار لئی اوہناں پنجابی شاعری دیاں مشہور صنفوں ماہیا، بولیاں تے دوہڑے وچ وی طبع آزمائی کیتی جیہڑی ایس مٹی وچوں اٹھن والے خمیرنوں دھرتی نال خاص لگاؤ اے اوہ پنجابی دی شعری ریت توں وی چنگی طرحاں جانوں نیں اسلوب دے نویں پن تے تازگی نے اوہناں نوں صفِ اول دے نظم نگاراں وچ خاص مقام دتا جس بارے وزیر آغا ہوری لکھدے نیں:

”نئے نظم نگاروں میں حمیدہ شاہین کی آواز میں جو تیقن اور اسلوب میں جو
تازگی ہے، وہ اس کے علاوہ محض گنتی کے چند نظم نگاروں ہی کو حاصل ہو سکی
ہے۔“ (2)

ہر شخصیت دے ظاہری تے باطنی پہلو ہوندے نیں اوس دے باطن نوں سب توں پہلاں گھر داماحول متاثر کردا اے فیر آل دوالے دے حالات تے واقعات اپنا اثر دکھاندے نیں اوہناں باریاں راہیں ای تخلیق کار دی تخلیق تیکر اپڑیا ہوند اے۔ حمیدہ شاہین دی شاعری پڑھدیاں دکھ تے درد دا جیہڑا ڈونگھا احساس پنگر دا اے اوہ اوہناں دی حیاتی دے اوس کرب نوں بیان کردا اے جیہڑا اوہناں نوں نکلی عمرے پہلاں پیو دے مرن تے فیر سکھیاں ورگی بھین دی بھری جوانی وچ موت دا ڈونگھا صدمہ سہن پاروں اوہناں دے تخلیقی باطن دی گوک بن کے ابھر یاد کھ موت دا حقیقی استعارہ بن کے جس کیفیت وچ ڈھلیا اوہدا اظہار اے کہ:

سینے اندر بنیاں قبریں روز گناں تے روواں
خورے کتھے ٹر گئے ماپے کتھے نے ماں جائیاں (3)

اچا تے سچا تخلیق کار ذاتی غماں نوں اجتماعی غماں وچ ڈھال کے معاشرتی کرب، جبر تیاستھصال، آسودگی تے انساناں دی ناقدری نوں جدوں شعری پیرائے وچ ڈھالے تے لہجے وچ کدھرے کدھرے طنز تے صدائے احتجاج ابھردی اے۔ حمیدہ شاہین نے حیاتی دے اوکھے تے تلخ تجربات تے وسیع مشاہدے نوں تخلیقی ہڑنال شعری پیرائے وچ ڈھالیا اوہناں دے اسلوب دا دکھراتے نوں پن تلخیاں دی واردات نوں اپنے لہجے دی زماہٹ نال غیر محسوس انداز وچ بیان کیتا دکھ، طنز تے احتجاج دی رلی ملی کیفیت نے شعراں راہیں معاشرتی تے خاص کر کے نسائی کرب دی انج تصویر کشی کیتی کہ مردانہ مغلوبیت دے شکار معاشرے وچ زنانی دی اذیت تے بے بسی دی پوری فوٹو سامنے رکھدی اے۔ زنانیاں اُتے بیتن والی قیامت دی عکاسی کردیاں لکھدیاں نیں:

سن دی جاواں، کج ناں بولاں

کھا سٹیا اے مینوں میریاں

پچھ پر تیتیاں تے پڑچولاں (4)

ذاتی غماں نوں اجتماعی غماں وچ رلا کے بیان کرن لئی جیہڑی ڈونگھی بصیرت درکار اے حمیدہ ہوراں کول اوہ بصیرت موجود اے ڈونگھی اکھ اوہناں نوں ڈھیر مطالعے تے مشاہدے نے عطا کیتی۔ غم دی ایس کیفیت دا ظاہر اردو تے پنجابی دونوں زباناں وچ اکواتے اوہناں دی شاعری وچ دسدی اے۔ نسائی کرب تے نا انصافی پاروں

معاشرے نال معاشرتی زیادتیاں دے خلاف احتجاج اوہناں دی اک اُردو نظم ”بے دھیانی“ وچ ویکھیا جاسکدا اے۔ ڈاکٹر خلیل طوقا نے اپنے مضمون وچ غماں دا اظہار کردی اوہناں دی شاعری نوں بصیرت وچ وادھا کرن والی شاعری آکھیا اے جس وچ نسوانی شور تے تڑف قاری دے احساس نوں جکڑ دے نیں۔ زنانی دی اکھ نال نسائی کرب تے دنیا دے رنج الم دا تماشا ویکھنا مردی یقیناً اک اجیہا تجربہ اے جیہڑا روح جھنجھوڑ دیندا اے حمیدہ شاہین دی شاعری مردانہ حاکمیت وچ جکڑ دے معاشرے نوں چشم پوشی توں باہر کھچ لیا وندی اے جیہڑی زنانی دے وجود توں انکاری اے۔ شاعرانہ عظمت دا اعتراف کردیاں عابد حسین لکھدے نیں:

”حمیدہ شاہین نے خود کو عورت ہونے کے احساس کمتری کا شکار نہیں ہونے دیا انھوں نے اپنے سماج کی طرف سے عطا کردہ عورت کے منصب سے اوپر اٹھ کر اپنے قاری سے مکالمہ کیا ہے اور ایک مکمل انسان کی حیثیت سے خود کو سمجھنے کی کوشش کی ہے“۔ (5)

زنانی دا کردار ای بہترین تے باشعور نسائی معاشرے دی تخلیق کردا اے جنھوں پورے اعتماد نال حق حقوق پتہ ہوون۔ نظم راہیں داخلی دنیا دی تصویر کشی کرن والے نسائی شعور بارے صدف ملک اپنے مضمون وچ لکھدیاں نیں:

”نویں نظم وچ عورتاں دی آوازاں گلوں قابل ذکر اے کہ اوہناں نے اپنی داخلی دنیا دی جیویں تصویر کاری کیتی اے، مردانہ نہیں کرسکدے“۔ (6)

نسائی احتجاج دی گونج امرتا پریتم توں لے کے ہر شاعرہ دے کول دکھو دکھ ڈھبوں لہدی اے۔ نسائی احتجاج دی جھلک عہد حاضر دی نمائندہ شاعرہ حمیدہ شاہین کول نظم ”بے دھیانی“ وچ روٹی دے استعارے دی صورت تے پنجابی وچ نظم ”حاضری“ عورت دی بے بسی دی تصویر بن کے ابھری جیہڑی بے حس معاشرے وچ وسن والی ماں، بہن تے دھی دے دکھ تے اوس دی حالت ولوں ورتی گئی بے خبری تے جاہرانہ سلوک دا نوحہ اے نظماں بے حس معاشرے اتے چابک و انگ و سیاں۔ نسائی حساسیت دیاں مظہر اوہناں دیاں ایہہ نظماں جبر تے استحصال دے خلاف کدھرے صدائے احتجاج بلند کردیاں نے تے کدھرے دل دے ہجرے اندا اتھر وڈک کے باہروں ہسدیاں نیں اوہناں وچا رنگی دا اظہار پنجابی دی ہر من پیاری صنف ”بولی“ راہیں کیتا۔

حمیدہ شاہین نے زنانی دے اکلاصے لا چاری، مجبوری تے بے وی نوں بیان کردیاں زنانی نوں احساس کمتری دا شکار نہیں ہون دتا سگوں اوہدے وجود دی اہمیت اجاگر کیتی اے۔ اوہناں زنانی اُتے مرد دی حاکمیت تے فرسودہ رسم رواج دی مخالفت کیتی اے زنانی دے نسائی وجود دی تھان انسانی وجود دی حیثیت نال اوس دی اہمیت اچاری۔ نسائی شعور دے احساس دی جدت تے پختگی نے اوہناں نوں وکھری پچھان دتی۔ دکھاں درداں نوں سینے اندر ڈکدی زنانی اپنا بھرم قائم رکھدی اپنے کلیجے دے ٹکڑے کر لینی اے پر اپنے نال جڑے رشتیاں نوں سردی گرمی توں بچاؤ لئی ہر جتن کردی اے۔ دھیاں بھیناں سب سانجھیاں ہوندیاں نیں ماپے لاڈاں نال اوہناں دے ناز نخرے چکدے نیں پھلاں وانگ پالدے نیں۔ مایاں گھر نازاں نال پلن والی دھی جدوں سوہریاں دے ظلم دا شکار ہوندی اے تے سارے چاء تے سدھراں بھل جاندی اے۔

حمیدہ شاہین آل دوالے دی حیاتی نوں ڈونگھی اکھ نال تکیا تے محسوس کیتا اے احساس پوری شدت نال قاری نوں وی اپنی وگن وچ لیند اے مایوسی ہتھ دین دی تھان ہمت جدوجہد تے خوشیاں بھرے ماحول دی دس اے اچھے پرسکون شہر وساؤں دی تمنا جتھے ہر پاسے سکون تے شانتی ہووے کوئی کسے داحق نہ کھوے۔ ہمت تے ادھم دادرس دیندیاں ظلمت دے ہنیریاں وچوں نور دیاں کرناں لبھن دا ہنر رات توں بعد اگلی سویر دا سورج اوہدا خاصہ اے۔ مسعود خان ارہم لکھدے نیں:

”شاعر دادل جو کچھ محسوس کردا اے اوہنوں شعراں دے ون سونے رنگاں

وچ ڈھال کے دو جیاں تک پہنچا دیندا اے“۔ (7)

ذات دے کرب دادکھ تے حمیدہ شاہین دا کرب دی شدت نوں بہت نرم ماہٹ، خوش اسلوبی تے خوش ترکیبی نال بیان کرنا ذات دے کرب نوں اجتماعی کرب وچ ڈھالن دافن تخلیقی تجربے وچ احساس دی شدت انج اے جیویں اوہناں آل دوالے کھلے دکھاں نوں اپنے وجود راہیں بیان کیتا اے۔ حمیدہ شاہین دی شاعری وچ ذاتی تے خارجی دکھاں دا بیان قاری نوں ذات نال ہم کلام ہوون ول پریردا اے ظاہر تے باطن دیاں سچائیاں تے معاشرے دی منافقت مادہ پرستی داسا یہ نہیں پین دیندیاں۔ دکھاں درداں، اداسی تے ناامیدی دی جہڑی فضا بنائی اے اوہدے بارے غلام مصطفیٰ بسمل لکھدے نیں:

”دفکراں حیاتی دے نال سفر کردیاں نیں۔ ایہہ قدتوں وڈیاں ہو جان تے

منکھ اوہناں دے بھار پیٹھ لف کے دوہرا ہو جانداے۔“ (8)

حیاتی دے سنگدے مسئلے، حاکماں دی ناانصافی معاشرتی بے بسی، سیاسی افرتفری، منافقت تے ریاکاری وکھ کے حساس دل رکھن والی شاعرہ دی روح زخمی اے بے ضمیر تے ماڑیاں دا حق کھوہن والیاں لئی اوہناں دے لہجے وچ لکاروی دسدی۔ اوہناں دی پنجابی شاعری وچ ثقافت تے روایت نال جڑت تے خاص طور تے بولیاں وچ نمایاں رنگ پنجابی شاعری وچ سرسبز درخت، فصللاں تے زیناں توں وکھ پنڈاں دے گھراں دے ویہڑے وچ درخت تے اوہناں اتے چمکن والے پکھیاں دا ذکر پنجابی ثقافت دا ترجمان اے۔ پنجابی شاعراں دی دھرتی نال جڑت بارے محمد ریاض لکھدے نیں:

”جنا پنجابی شاعر اپنی دھرتی نال جڑت رکھدا اے او ناشاید ای کسے ہور

زبان دا شاعر سانجھ رکھدا ہووے۔“ (9)

پنجابی تہذیب تے ثقافت دی عکاسی دھرتی نال جڑت تے محبت دارنگ شاعری وچ کنج آیا جد کہ اوہ ڈھیر چرتوں شہر لاہور دے باسی نیں تے پنڈاں تھاداں وچ بولے جاوے والے لفظ، محاورے خاص کر اوس تہذیب بارے ڈونگھی جا نکاری مٹی دی کشبو اوہناں دی شاعری وچ کس طرح رلی اوہناں دا آکھنا اے:

”میرا پچپن پنڈ وچ گزریا جس پاروں ابتداء توں ہی میرے اندر فطرت

نال قربت دا احساس بہت زیادہ اے ایسے لئی میرے شعراں وچ پرندے،

شجر تے فصللاں دا ذکر اے۔“ (10)

حمیدہ شاہین نے ماں جہی عظیم ہستی باے وی نظم لکھی۔ حمیدہ ہوراں دی شاعری سادہ تے عام فہم دے نال تفہیم رجھوں اوکھی اے آفتاب شمیم موجب اوہناں حیاتی نوں وسیع تناظر وچ دیکھیا سوچیا تے محسوس کیتا حیات تے کائنات دے ڈونگھے رازاں نوں اپنے وجود دی ہاری وچوں ویکھن پاروں اوہناں اتے حیاتی دے نویکلے معنی منکشف ہوئے شاعریاں تخلیق کار اپنے تجربے تے مشاہدے نوں تخلیقی بھٹی وچوں لنگھا کے اوس نوں اظہار دی شکل دین تے قادر اے قاری نوں متوجہ کرن دی صلاحیت رکھدا اے حمیدہ شاہین نے تخلیقی بہاؤ دی نمی لوناں جہڑا چانن الیکیا اوہ

جذبے دی شدت تے خیالاں توں بنا ممکن نہیں۔ نظماں دا خمیر دھرتی دی مٹی توں اٹھیا جس نوں جذبے احساس تے فکر دے امتزاج نال نال گنھ کے مکمل متوازن صورت دتی غلام حسین ساجد نے اپنے اک مضمون وچ حمیدہ شاہین دی شاعری نوں نویں جہاناں دا پتہ دین والی شاعری آکھیا۔

جذبے دی شدت شاعری نوں پُراثر بنا دیندی اے الطاف حسین حالی نے چنگے شعر دے جو لازمے دسے اوہناں وچوں جذبے دی شدت نال پرچیا اوہناں دی شاعری قوس قزح دے رنگاں وانگ معاشرتی بے حسی تے نا انصافیاں اتے طنز کردیاں لہجے دی مٹھاس قائم رکھی تے پڑھن سنن والیاں دے دلاں وچ نشتر وانگ کھدی اے۔ نسوانی وجود دی عظمت دے احساس نے اوہناں دیاں نظماں نوں وکھری پچھان دتی اوہناں جہڑے موضوع اپنایے تخلیقی اظہار لئی جیہڑیاں ترکیباں تے لفظ ورتے اوہ اوہناں باطن دیاں ڈنگھیاں توں برآمد کیتے نسائی شاعری کرن والیاں وچ پوری تمکنت نال وکھرے تے نمایاں مقام اتے براجمان نیں۔ حمیدہ شاہین نے غزلاں وچ ترکیب سازی ول خاص توجہ دتی ترکیب سازی بارے ڈاکٹر نوید شہزاد پورن ماشی وچ لکھدے نیں:

”پنجابی غزل وچ ترکیب سازی دا عمل اک خاص اہمیت رکھدا اے نویں

پنجابی غزل وے وچ ڈھیر ساریاں زونیاں ترکیباں نظر دیاں نیں۔“ (11)

زندگی وگدی نیہہ اے ادب دریا اے ایہدے وچ جدت نہ سموی جائے تے ادب منجمد ہو جاوے گا۔ حمیدہ شاہین نے پنجابی شاعری دی روایت نال رشتہ جوڑ دیاں جدت ول قدم ودھایا روایت تے جدت دا امتزاج اوہناں دی فکری اچپائی دی دلیل اے۔ کائنات دا مڈھ محبت اے لطیف جذبے دی عکاسی ہر شاعر کول اے۔ شاعری وچ محبت جیہے کول جذبے دا ہونا ضروری اے ایس رجھوں محمد عرفان الحق لکھدے نیں:

”شاعری کدے وی رومانس توں بنا مکمل نہیں ہوندی کیوں جے شاعری

جذبیاں تے کول احساساں دے اظہار داناں اے۔“ (12)

حمیدہ ہوراں کول محبت دے موضوع دا رجحان غالب اے اوہناں رومان وچ معاشرتی اچ نیچ دا خیال رکھیا اے تخلیقی طاقت نال نویں تناظر وچ عشق جیہے سچے جذبے دا اظہار اے۔ موضوع کوئی وی ہووے حمیدہ شاہین اوس نوں دلکش پیرائے وچ بیان کر کے قاری نوں پریریا اے اوہ لفظاں وچ تاثیر بھرن تے قادر نیں۔ حمیدہ شاہین دے

نعتیہ کلام وچ خاص انسیت تے عقیدت وکھالی دیندی اے جہڑی عصری تقاضیاں نال جڑی اے جدید طرزِ اظہار دی عکاس اے۔ نبی پاک دے حضور درود تے سلام داتھ پٹیش کرن دے نال اوہناں دی شفاعت دا یقین اوہناں دے نعتیہ کلام وچوں جھلکدا اے۔ نبی پاک ﷺ دے ظہور نال جہالت دے ہنیرے دور ہو گئے ہر پاسے چائن کھل گیا۔ سوہنے نبی دا ذکر کردیاں لہجہ بہت مٹھاتے دھیمائے لفظاں دی ورتوں وچ شائستگی تے ادب دا خاص خیال اے ایس صفی نوں روایتی موضوع دی تھاں عقیدت تے احترام دے طور اتے اپنایا۔ سوہنے نبی دی جدائی تے اوہناں دے شہرجان دی تمنا ہر دل دی چاہ اے ایس جدائی وچ ہنجو کیر دا اے:

اوس مکھڑے دی لودے صدقے

چائن ہو یاں کالیاں راتاں (13)

ذات دے دو گھیریاں اندر گردش کرن والی ہستی دی شاعری نسائی موضوعاں دی نمائندگی کردی پورے اعتماد تے تمکنت نال اچ کوٹی تے کھلوتی دسدی اے جس پاروں اہل علم و دانش نے اوہناں دے شاعرانہ اسلوب تے تخیل دی قوت نوں پختہ تے منفرد قرار دتا اوہناں دی شاعری اتے علم تے ادب دیاں معتبر ہستیاں نے بھرپور تبصرے کیتے جہڑے حمیدہ شاہین دے قادر الکلام ہون دی دلیل نیں۔

حوالے

- 1- Interview Hamida Shaheen, Raqam ul Haroof, 20 October 2023
- 2- Wazir Agha, Dr., (Mazmoom), Hamida Shaheen Ki Nazmen
Mashmoola: Barg-e-Taza, Hamida Shaheen Kay Shairi Mosam,
Muratab: Dr. Zakai Qardash, Istanbul University, Turkey, Palace
Publications, Lahore: 1st Edition, 2018, P:15
- 3- Ghair Matboa Kalam Hamida Shaheen, Makhzona Raqama
- 4- Ta Mahi Punjabi Adab, Lahore: January to March 2006

- 5- Abid Hussain, Mazmoon: Nai Taraqi Pasandi aur Hamida Shaheen Ki Shairy, Mashmoola: Barg-e-Taza, P:144
- 6- Sadaf Malik, Naven Nazam Da Irtiqa Sara Shagufta tak, Mashmoola: Khooj 47, Lahore: July December 2001, P:114
- 7- Masood Khan Irham, Murataba Lahran Tay Akhtar Hussain, Lahore: Lahran Adbi Award, Pehli War, 15 July 2006, P:132
- 8- Ghulam Mustafa Bismil, Punjabi Ghazal da Irtiqa, Idarah Punjabi Zuban Tay Saqafat, Pehli War, 1994, P:102
- 9- Riaz Shahid, Dr., Punjabi Nazam Wich Dharti Nal Pyar, Mashmoola: Khoj 27, January June 2014, P:10
- 10- Telephonic Interview, Hamida Shaheen, Raqam ul Haroof
- 11- Naveed Shahzad, Poran Mashi, Lahore: Umair Publishrs, 1st Edition, January 1998, P:146
- 12- Irfan ul Haq, Muhammad, Dr., Mazmoon, Punjabi Azad Nazam da Mahandra, Mashmoola: Khooj 80, Lahore: Department of Punjabi, Punjab University Oriental College, January June 2018
- 13- Ghair Matboa Kalam Hamida Shaheen, Makhzona Raqama

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ ڈاکٹر یسری سکندر

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

LANGUAGE & PUNJABI LANGUAGE**زبان تے پنجابی زبان****Abstract**

The language is one of the great blessings which makes mankind able not only to communicate, express ideas, thoughts, feelings and emotions among themselves but also preserve knowledge, experience to next generations. There are more than seven thousand languages being spoken in the world. Punjabi is the tenth largest language among. Millions of people speak punjabi all over the world. It is almost five thousand years old language with a rich and great literature with huge stature Punjabi is deprived of respect that it deserves. Language transfers knowledge, experience and intellectual legacy to next generations. To vanish it actually means that the nation vanish. Punjabi language is also in a state of competition with other languages. Punjabi speakers are leaving punjabi day by day. Punjabis should

speak tongue with confidence and pride. It should teach at all levels in educational institutions. It should promote and protect at government level. The most important awareness of need to promote and protect the punjabi language.

Keywords: Punjabi, Confidence, Language, Communicate, Emotion

رب کریم دیاں عطا کردہ نعمتاں وچوں وڈی نعمت زبان اے۔ زبان سماجی عطیہ اے جیہڑا ویلے دے نال اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی ٹردا اے ایسے پاروں زبان انسان دیاں چکھلیاں تے موجودہ نسلاں دا انمول سرمایہ تے میراث اے۔ انسانی جذبیاں، احساساں تے خیالاں دے اظہار دا وسیلہ اے۔ ایہدے راہیں دنیا وچ وسدے لوک اپنیاں لوڑاں، سماجی رشتیاں، مذہبی تے اخلاقی فرضاں، سیاسی گٹھاں، معاشی مسئلیاں، قانونی تے ادبی معاملیاں دے نال لین دین دے معاملیاں نوں مکان وچ کامیاب ہوندے نیں۔ انسانی حیاتی وچ زبان دا عمل دخل انج اہم اے جتاں ٹرنا پھرنا یاں ساہ لینا۔ انسان دی ایہو بلاغی طاقت اڈا وڈا روپ وٹ کے انسانی حیاتی دے ثقافتی، نفسیاتی، سماجی، علمی تے قومی تقاضیاں تے لوڑاں نوں پورا کردی وکھالی دیندی اے۔ انسانی حیاتی دی مادی، روحانی تے ترقی پسند زندگی زبان راہیں ممکن اے۔ ذہنی افکار نوں جدوں زبان لکھی تے انسان نے غاراں توں نکل کے چن تیکر دے سفر نوں سوکھالا بنا لیا۔ زبان مخصوص قوم تے علاقے دی پچھان تے مان اے۔ ایہدے توں جغرافیہاں حدوں دا وی تھوہ پتہ لگدا اے کیہڑی زبان کدوں، کتھے تے کیہڑے علاقیاں وچ وسدے وسنیکاں دی زبان تے بولڑی وچ بدل دی کتھوں جمی تے اوہنے کیہڑی بولڑی نوں جنم دتا۔ زبان تے بولی دا تعلق لازم تے ملزوم والا اے۔ بولی زبان توں ای پھٹدی اے تے زبان توں ای مونہہ مہاندر ا بناندی اے ہر ملک تے قوم دی اپنی قومی زبان تے بولڑیاں نیں جنہاں راہیں اوہ اپنا اظہار تے سوچ دی ترسیل ممکن بنان دا آہر کردا اے۔ زبان تے بولی بارے جدید نظریے موجب دونوں اک مک نیں ایناں وچ کوئی بوہتا فرق نہیں۔ Por Mario دے نیڑے:

”درحقیقت زبان اور بولی میں کوئی بنیادی فرق نہیں۔“ (1)

زبان دیاں ذیلی بولیاں تھوڑے بوہتے انحراف نال موجود رہندیاں نیں۔ زبان کسے وڈے علاقے، قوم،

گروہ، معاشرے تے ملک دی عکاس ہوندی اے جنہوں دو جیاں بولیاں توں ودھ استحقاق حاصل ہوندا اے۔ وڈے اکھ یا قوم دی اگوائی کردی اے جد کہ بولی داخل وقوع ایہدی نسبت چھوٹے علاقے یا طبقے دی حد تیکر ہوندا اے گل دا موزوں ترین جواب اے کہ:

”ایسا نظام نطق جس میں ادب تخلیق کیا جاسکے وہ زبان ہے اور جس میں

اڈنی مواد تخلیق نہ کیا گیا ہو یا بہت کم تخلیق کیا گیا ہو وہ بولی ہے۔“ (2)

ہن تیکر ہون والی کھوج موجب دنیا وچ ست (7) ہزار دے نیڑے تیزے زباناں بولیاں جانندیاں نین۔ ایہناں وچوں اک وڈی زبان پنجابی اے جیہڑی اج کل دی جمی زبان نہیں سکوں 5 ہزار ورھیاں بدھی قدم پچھو کڑ رکھن والی زبان اے۔ دنیا وچ ایہد بولیاں جان والیاں زباناں وچوں 10 دسواں نمبر اے جیہدے بولن والے پوری دنیا وچ کھلے نیں۔ ہزاراں ورھیاں دا پچھو کڑ رکھن والی ایہہ زبان اج وی لکھاں نہیں کروڑاں لوکاں دے جذبیاں دی زبان بن کے ابلاغ دا ذریعہ بنی جتھے ایہہ جمی جہاں دے ابلاغ دا ذریعہ بنی اج اوہی ایہوں آدرتے مان توں وانجھ رہے نیں۔ زبان نوں ننڈیا جا رہیا اے۔ ہنیا اجڈتے جاہلاں دی زبان دا مہنا مارا یا جاندا اے۔ گاہلاں کڈھن والیاں دی زبان کہہ کہہ دھتکارا یا جاندا اے۔ دنیا وچ ہر زبان وچ گاہل کڈھی جاندی اے کسے دوجی زبان وچ اوس علاقے دا اُجڈ گل نہیں کردا؟ فیہ پنجابی زبان دے حصے وچ ایہہ بے عزتی کیوں اے۔ دنیا وچ سب توں ودھ پنجابی زبان پاکستان وچ صوبہ پنجاب و اسی بولدے نیں اج وی ایس دھرتی تے اینوں سرکاری آدرتے مان نصیب نہیں ہو یا دھرو ایہہ کہ ایہدے اپنے وی ایہدے توں مونہہ موڑن دی راہ لہدے نیں۔ مورکھ و ساری بیٹھے نیں کہ:

اپنے دلیس وچ اپنی بولی اپناں بول بلائیے

پرانی بولی لکھ اپنایے مڑنا اہل کہایے

بولی جیوندی، دلیس جیوند، بولی والے جیوندے

بول جہاں دا اُچا ہووے کسے اگے نہیں نیوندے (3)

بد قسمتی نال پنجابی نال دھر کرن والیاں اینوں جاہلاں، اُجڈاں تے ان پڑھ لوکاں دی زبان ثابت کرن لئی کوئی حیلہ نہیں چھڈیا۔ انگریز سامراج نے اپنیاں شاطر چالاں چل کے آزاد ملک وچ وی انکھی پنجابیاں توں اجیہا بدلہ لتا اے کہ اوہناں توں اوہناں دی اٹکھ کھون لئی اوہناں نوں دھرتی اُتے ای بے زبان کرن واسطے پنجابی زبان نوں

پھڑکا دتا۔ پنجاب و اسیاں آپے انگریز دے لائے بیجاں نوں جوان کر کے اپنیاں جڑاں وڈھن دا پر بندھ کیتا اے۔ پاکستان بنن باہجھ دو بے صوبیاں وانگ پنجابی حق نہیں لے سکے۔ پنجاب وچ اک اجیہا سکول نہیں جتھے مادری زبان راہیں تعلیم دین دار و اج عام ہوئے بالاں تے وڈیاں دے دلاں وچ ڈر موجود اے کہ پنجابی پڑھ کے کیتھی افسری لہھے گی ایہہ اوہو فکر اے جس نوں اج توں تقریباً پونے دو سو سال پہلاں انگریزاں ساڈے وڈو ڈیریاں نوں بھگیایا سی۔ آزاد ملک وچ رہندیاں اک خوف اے جہدی وجہ نفسیات نال کھیڈن پاروں دلاں وچ خوت اے کہ پنجابی بولن تے پڑھن نال ترقی دے بند ہو جان گے۔ پنجاب دے دھرتی جائیاں وچ ایہہ جذبہ اگھیڑن دی لوڑ اے کہ کوئی زبان وڈی یاں چھوٹی نہیں سگوں سوچ دی اڈاری تے شعور دی ترہہ ہمیش ترقی دی راہ کھولدی اے انگریزی یاں دو جیاں زبانان دا بول بالا نہیں سی تے کیہ لوکاں ترقی نہ کیتی مادری زبانان راہیں دنیا ترقی دے سفر تے ٹر نہیں سکدی۔ چین، جاپان، کوریا، فرانس، روس، جرمنی تے کئی ہور ایہیہ ملک سوچ تے سٹ مارن لئی کافی نیں جہاں اپنیاں زبانان راہیں تعلیم ول دھیان دتا تے اج اچ کوئی تے نیں۔ دو جیاں زبانان سکھنا کوئی بھیرٹی گل نہیں پر اپنی زبان و سار کے دو جیاں زبانان نوں اہمیت دتی جاوے دنیا وچ اج تاں ہزاراں تہذیبیاں پھٹیاں تے اوہناں دا وسیاں کئی واری اجڑیا وی طاقت ورتوں طاقت و رزوال دا مونہہ ڈٹھا۔ دنیا وچ کئی زبانان متروک ہون ول پیر پٹ دیاں دکھالی دیندیاں نیں ایناں نوں بولن تے سمجھن والے ایناں توں مونہہ موڑی کھلوتے نیں دو جیاں زبانان نوں اہمیت دین پاروں ماں بولی نوں دلوں و سار رہے نیں۔ مغربی پنجاب وچ پنجابی نال دھرو کیتا جا رہیا اے بین الاقوامی تے قومی زبان نوں سکھنا بولنا بھیر نہیں پر مادری زبان توں پلا چھڈنا چنگی یاں سلاہن جوگ گل نہیں:

اُردو، انگریزی، ہندی پڑھ بھانویں ایدھے وچ گھاٹا کسے آن کوئی نہیں

بولی اپنی وی قائم رکھ نالے ایدھے نال گھٹ دی تیری شان کوئی نہیں

بولی اپنی نوں کدی کسے ویلے چھڈن لئی تیار حیواں کوئی نہیں

تے توں اپنی بولیوں بھج ناں اے تیرے جیہا نادان انسان کوئی نہیں (4)

سوچ بدلن دی لوڑ اے موں بولی نوں آدرتے مان دتا جائے دنیا وچ مان تران لئی سوچ اُتے لگے چندرے کھلونے پین گے۔ تقلید کرن یاں مکھی اُتے مکھن مارن دی تھاں فکر تے شعور دی بیداری ات ضروری اے۔ دو جیاں زبانان وانگ ماں بولی دی قدر منزلت و دھان لئی پہلاں زبان اُتے مان کرنا لازم اے۔ جیویں وڈو وڈیکے کردے

آئے۔ صوفیاں تے سنتاں جیویں اُچی سوچ تے فکر دی جوت پنجابی زبان راہیں جگائی۔ موجودہ دور وچ صوفیاں دے بول تے شعر معرفت تے آفاقت دے درجے تے کھلو تے نیں اوہناں زبان نوں کنڈھ نہیں دکھائی۔ سگوں اُچی سوچ تے سیانف بھریاں گلاں راہیں زبان نوں امر کردتا ہن اج دی لوکائی دافرض اے کہ ماں بولی دی مانتا تے آدرنوں ودھان دا پر بندھ کرے۔

میری جدی زبان ہے پنجابی
 مینوں مان ہے ایس زبان اُتے
 جناں شکر کراں اوہناں تھوڑا اے
 مینوں ایس اُچے ربی دان اُتے (5)

زبان یاں زبانوں دے زندہ رہن دی سب توں وڈی شرط ایہناں دا پرچلت رہنا اے۔ مان کرن والیاں دا جیوندا ہونا ایہنوں ورتنا ایہدی بقاء لئی ات ضروری اے۔ دنیا دیاں کئی زبانوں قدامت دا مونہہ بولدا اثبوت نیں ایہ کیویں ٹریاں سدھاتے سوکھا جواب اے کہ ایہناں دے بولن والیاں اپنیاں زبانوں نوں ویلے دے بدلاء موجب ڈھالن دافن سکھ لیا۔ وقتی رد و بدل نوں ویلے دیاں لوڑاں موجب قبولیا گیا۔ جامد ہو جانا مک جان دے برابرے جیہڑیاں زبانوں پرانے ویلے دے اصول ضابطیاں تے قید دیاں پابندیاں وچ جکڑیاں رہیاں اوہناں نوں جمود لگ گیا تے ودھنا پھلنا رُک گیا۔ جیہڑی زبان یاں زبانوں ویلے موجب ڈھل دیاں رہیاں ضروری رد و بدل تے انحراف کردیاں رہیاں اوہناں دے بولن تے سمجھن والیاں دی تعداد وچ دن بدن وادھا ہوندا گیا۔ پنجابی زبان نوں لسانیات دے اصولاں اُتے پرکھیاں چٹے دن وانگ واضح اے کہ پنجابی زبان نے پچھلے پنج ہزار ورہیاں وچ اپنے آپ نوں مرن نہیں دتا ویلے دے بدلاء وے تے ہون والے انحرافاں نوں قبول دی رہی پر اپنی اصل نوں وگڑن نہیں دتا بھانویں اینوں سرکاری سرپرستی حاصل نہ ہوئی پر اپنے آپ نوں اج وی جیوندیاں رکھی اے۔ ایہہ ایہی پکیائی دا ثبوت تے آدرے۔ کسے زبان دا شیشہ اوس زبان وچ رچیا ادب اے۔ پنجابی زبان دے ادب اُتے جھات پائیاں صاف ظاہر اے کہ زبان دے بولن والے ذہنی تے شعوری لحاظناں معراج تے نیں کجھ عقل دے انھے زبان نوں اُجڈاں تے جاہلاں دی زبان ثابت کرن تے تلے تے نیں پرنا کام نیں۔ محمد ساجد خا کوئی آکھدے نیں کہ:

”انسانی معاشرے میں ادب کی اہمیت نونہال کے لیے پانی کی مانند ہے۔“

قبیلہ بنی نوع انسان کے بہترین اذہان ادب تخلیق کرتے ہیں اور ادب کی ترویج و اشاعت کی واحد بیساکھی زبان ہی ہے حتیٰ کہ بہترین ادب کی تخلیق کے لیے بعض اوقات تعلیم کی شرط بھی غیر موثر ہو جاتی ہے۔ اس آسمان نے کتنے ہی ایسے لوگ دیکھے جو مکتب و مدرسہ کے راستہ سے نابلد مگر انسانیت کے لیے راستہ نمایاں کرا بھرے لیکن زبان کی غیر موجودگی میں ادب کی تخلیق قطعاً ناممکن ہے۔ حتیٰ کہ ایک عام انسان کی قابلیت اس کی زبان دانی میں پوشیدہ ہے۔“ (6)

زبان دی پرکھ پاروں زبان خلا و بچ نہیں جمی سی زبان دا جنم حالات موجب اپنے آپ نوں ڈھال کے نوں توں نواں روپ گھڑنا، زبان دے رد و بدل تے انحراف توں نوں نواں بولیاں تے زبانوں دا جنم لینا جاری و ساری اے۔ ویلے دے بدلاتے حالات پٹھ زبانوں وچ ٹٹ بھج دا سلسلہ جاری اے۔ ٹٹ بھج پاروں کئی زبانوں متروک ہو جانیاں تے کجھ جدیدیت دا بانا پالیندیاں نیں۔ زبانوں دی تراش خراش تے کٹ کٹائی اوہناں نوں سڈول بنن وچ کامیاب کر دا اے کیوں جے کسے وی زبان نوں موت اوہدوں ای آوندی اے جدوں اوہدے بولن والے اوس نوں چھڈ دین یاں بولن والے ای دنیا توں ناپید ہو جان۔ اشرف کمال لکھدے نیں کہ:

”زبان کا بولنے والوں سے تعلق منقطع ہوا نہیں کہ جمود آیا اور ٹھہری“۔ (7)

زبان دی ناگزیر اہمیت پاروں ہر ملک تے قوم اپنی زبان دی نگہداشت، ودھاتے ترقی لئی کئی شعبے قائم کر چکی اے۔ زبانوں نہ صرف اداریاں سگوں لوکاں دی انفرادی کوشش تے ریاضت پاروں پھیلدیاں تے پھلدیاں نیں۔ زبان معاشرتی فعلیت داناں اے انسان معاشرت پسند تے رل مل کے رہن والا جاندار اے جیہڑا اک دو جے دے دکھ سکھ نوں محسوس وی کر دا اے تے دکھ درد وچ آسرا وی دیندا اے۔ معاشرت پسندی لوکاں نوں اچھی زبان سکھن تے اپنان اُتے مجبور کر دی اے جس پاروں اوہ لفظاں راہیں مدعا دوجیاں تیکر اپڑان وچ کامیاب ہوں۔ زبان انسان دی مڈھلی لوڑ اے جنوں انسان توں دکھ کر دتا جاوے تے اوہ صدیاں نہیں ہزاراں کروڑاں ورہے دور چلا جائیگا۔ زبان تے زبان دے علم دی اہمیت وی کسے طور گھٹ نہیں پراہیہ انسانی حیاتی دی ترقی وچ کلیدی کردار دی حامل اے۔ پنجابیاں نوں ویلے بس سُرست سنبھالنی چاہیدی اے تے اپنی زبان نوں مان دین لئی پہل گھر

توں کرنی چاہیدی اے پر ایساں آساں یاں دو جیاں دے آسریاں تے نہیں رہنا چاہیدا فقیر محمد فقیر دا آکھنا اے کہ:

بندگیاں دے پر نے بن دے کھاندے وچِ خدائی
ساؤ عمر ولیا جن لگے، دیہن سراں دی سائی
دھرگ اوہناں دا جیوناں جہاں رکھی آس پرائی
پٹھے راہواں ، ملے نہ منزل ، بے راہو، بے چالو!

آزاد و اوئے آزاد ولے سُر تو، سرت سنبھالو! (8)

پنجاب واسیاں نوں ہوش دے نہوں لے لینے چاہیدے نیں اپنی بولی اُتے مان کرن توں سوا چارہ وی نہیں
ایہدی وڈی مثال بنگلہ دیش اے جیہدی ترقی چھیتی ممکن ہو سکی کیوں جے اوہناں ماں بولی اُتے مان تے انحصار کیتا۔
پنجابیاں نوں پک کر لینا چاہیدا اے کہ ماں بولی توں اکھاں میٹن دا مطلب اپنی ہوند مکاؤ نا اے ماں بولی کسے قوم،
قبیلے، گروہ یاں وسیب دی رگ رگ وچ سموائی ہوندی اے جس قوم دی ماں بولی مک جائے اوہ قوم اپنی موت آپ مر
جاندی اے سب توں پہلاں پنجاب واسیاں ایہنوں عزت دینی ہووے گی۔ پنجابی بولدیاں اپنا آپ نہیں سمجھنا
چاہیدا تے ناں ای زبان دی بے قدری کرنی چاہیدی اے۔ گھربارتے آپسی معاملیاں دے دوراں ایہد اورتا واکرن
دے نال نال صوبائی معاملے طے کرن دوران وی مادری زبان دے ورتا وے اُتے زور دینا چاہیدا اے حکومتی سطح
اُتے وی ایہہ آواز چارنی چاہیدی اے کہ بالائے نون مڈھلی تعلیم ماں بولی راہیں دین دا پر بندھ کیتا جاوے۔ سوشل
میڈیا دے دور وچ پنجابی لئی آواز چکن وچ کوئی عار محسوس نہیں کرنا چاہیدا۔ یونیورسٹیاں تے کالجوں وچ سیمینار تے
کانفرنساں کروان دے نال نال ایجیے پروگرام تے ڈاکومینٹریاں وی ریڈیو تے ٹی وی راہیں وسیب تے زبان دی
چچویں ترجمانی ہونی چاہیدی۔ کیوں جے ماں بولی ہی ثقافتی خزانیاں نوں سانہہ کے رکھن دا کامیاب ذریعہ اے۔ زبان
پاروں ای کسی وسیب تے لوک رنگاں دی سچھی چتر کاری الیکدے نیں۔ ماں بولی ہی اصل معنی وچ کسے ثقافت نوں
بیانن دی طاقت رکھدی اے کیوں جے کسے دوجی زبان وچ اوہ لوچ سوز تے مٹھاس موجود نہیں جیہڑی وسیب دی
ڈونگھیاں دے نال عکاسی کر سکے۔ استاد دامن نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال اپنے شعراں وچ عکاسی کیتی اے:

اردو دا میں دُکھی نہیں تے دشمن نہیں، انگریزی دا

چکھدے او میرے دل دی بولی ہاں جی ہاں، پنجابی اے

ہاں جی ہاں، پنجابی اے (9)

پنجابی زبان وچ اوہ ساریاں خوبیاں موجود نیں جیہڑیاں اج وی ایہنوں 7 ہزار زباناں وچ دسویں نمبر اُتے کھلارے کھلوتی اے جے کمی اے اوہ زبان وچ نہیں اندر دی اے کہ اپنی زبان نوں اوہدی جنم بھومی اُتے کیوں آدر تے مان دینا اے تے کیوں فخر دے نال بولنا اے۔ پنجابی زبان نال پیار کرن والیاں دی کوئی گھاٹ نہیں چھیتی مادری زبان اوہ آدر تے سلاہنا کھٹے گی جیہدی ایہہ حقدار اے۔

حوالے

1. Faiza Butt, Urdu may Lassani Tahqeeq, Lahore: Magrabi Pakistan Urdu Academi, 2017, Pg. 87
2. Ibid, Pg. 34
3. Hakeem Nasir, Amnu Boli ?Apna Asslah, Lahore: Punjabi Adabi League, 1970, Pg.
4. Ibid, Pg. 33
5. Ibid, Pg. 63
6. Muhammad Sajid Khakwani, Urdu Zuban, Pasaymanzer-o-Pashe Manzer, Karachi: Mahnama Qomi Zuban, 2000, Pg. 58
7. Ashraf Kamal, Lassaniyat, Zuban or Rasmul Khat, Faisalabad: Masaal Publishers Ameenpura Bazar, 2012, Pg. 36
8. Dr. Faqir Muhammad Faqir, Diway Thalay, Tarteeb Kar, Muhammad Junaid Akram, Lahore: Bazmay Faqir, 2007, Pg. 35
9. Tanvir Zahoor, Ustad Daman, Hayati, Shairi tay Wachar, Lahore: Sachal Studio, 23A Waris Road, 2009, Pg. 179

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ ڈاکٹر مریم احمد

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

MAULVI ABDUL SATTAR DI URDU POETRY**مولوی عبدالستار دی اردو شاعری****Abstract**

Maulvi Abdul Sattar the eminent teacher, scholar, Orator, and Punjabi poet of the English era, was born in 1823 in the village of Kharianwala in the Sheikhpura district, in the house of Mian marwan. He is famous for his book "Qasas-ul-Muhsanin", and there are other notable works attributed to him. Most of his poetry is a response to the Christian movement. This great Punjabi poet passed away on March 21, 1913. In this article, sheds light on Urdu poetry in his Punjabi poetry books

Keywords: Maulvi Abdul Sattar, Teacher,
Sholar, Village, Christian

انگریزی راج دے مہان یوگ مدرس، عالم دین، خطیب تے پنجابی شاعر عبدالستار دے وڈ کیاں بارے کوئی
پکی پیدی گل نہیں۔ اوہناں دے وڈ کے پنڈ آئیہ کالیہ ضلع شیخوپورہ دے وسنیک سن تے مگروں کھاریا نوالہ آن وسے۔
عبدالستار میاں مروان دے گھر 1823ء نوں ضلع شیخوپورہ دے پنڈ کھاریا نوالہ وچ جسے۔ میاں مروان دے چار پتر

☆ لیکچرار، گورنمنٹ گریجویٹ کالج برائے خواتین، سمن آباد، لاہور

سن جیہناں وچوں عبدالستار سب توں وڈے سن۔ عبدالستار مسیت دے امام ہوں پاروں مولوی تے شاعری وچ تخلص ستار، عبدالستار تے ستار بخش ورتدے سن۔ مولوی عبدالستار جٹ و رک جد کہ جولہا ہیاں داکم کردے سن۔ مولوی عبدالستار دی پہلی بیوی وچوں علی محمد، ولی محمد، عبدالوارث تے کرم بی بی جد کہ دو جی وچوں عائشہ بی بی سی۔ مولوی عبدالستار دی دھی عائشہ بی بی وی بیووانگر شاعری کردیاں ”زینت التوحید“، ”زینت الاسلام“ تے ”فریاد مظلوماں“ و رگیاں کتاباں لکھیاں۔ عائشہ بی بی دی پوتری ڈاکٹر کلثوم سادات نے وی ”سرگی داتارا“ سی حرفی تے ”بجیلا چرخہ“ و رگیاں کتاباں لکھیاں۔

مولوی ہوراں چالھی ورہیاں دی عمر وچ پڑھنا لکھنا شروع کیتا تے شاعر دی لو لگ گئی۔ شاعری کردیاں تفسیر، قصہ، بارہ ماہ، ستوارے، سی حرفی، چرخہ نامہ، نین نامہ و رگیاں صفاں لکھ کے زور آزما کیٹی۔ مولوی عبدالستار دی شہرت داکارن قصہ ”قصص الحسنین“ جد کہ ایس توں دکھ چرخہ رنگ رنگیلا، مجموعہ اشعار، اکرام ممدی، چرخہ گاندھی دا قدرت داکرشمہ تے ظالم مولوی دے کارے اوہناں دے شاہکار نیں:

الف: اللہ نے بھیجیا پیر سوہنا گھٹاں رحمتاں والیاں آئیاں نے

جدوں ملک دے وچ سردار آیا اگوں کفر نے بھاڑاں چائیاں نے

یونون بالغیب دا سبق دے کے سانوں منزلاں کل سمجھایاں نے

ستار بخش توحید دا گنج کھلا کئی دولتاں نعمتاں پائیاں نے (1)

اوہناں جدوں شعور دی اکھ کھولی تے دوالہ انگریز عیسائیت دے بچا دا آہر کیتا اوہناں وچ مسلمان وی سن۔ عیسائیت دے ہڑنوں ڈکن لئی مولوی ہوراں شاعری دا آسرا لیدیاں لوکائی نوں ذات پات، رنگ نسل، فرقہ واریت، بدھ مت، سکھ مذہب تے عیسائیت توں دورا ڈرکھن دا جتن کیتا۔ اوہناں مذہب دے مسئلیاں نوں چوکھا کلاوے وچ لیا ندرجیہناں نال مذہب دے من کپے ہوندے نیں:

جو توحید خدا دے اوپر سچ ایمان لیاوے

اوہ مومن دوست رب دا ساتھ نبی دا پاوے

ایک نعبہ و ایک نستعین منہ تھیں بول سناندا

مددگار جے ہور بناوے مشرک لکھیا جاندا (2)

مولوی ہوراں حیاتی دیاں نوے (90) بہاراں ویکھیاں تے اخیر 21 مارچ 1913ء نوں حقیقی مالک نوں جا ملے۔ پنجابی شاعری سبوں مولوی ہورین تھوڑی گنتری وچ جانے جاوے والے نیں۔ اوہناں اُردو شاعری وی کیتی اوہناں دی اُردو شاعری دی کوئی وکھری کتاب نہیں سگوں پنجابی دیاں کتاباں وچ گل نوں سوکھالا کرن تے سمجھاو لئی ورتی اے۔ ”قصص الحسنین“ یعنی سب توں چنگا یا سوہنا قصہ جیہنوں قرآن دی ”احسن“ قصے دے ناں توں بیانیا اے۔ ”قصہ یوسف زلیخہ“ نوں نظماں ویلے قرآن، حدیثاں، روایتاں توں دکھ تورات تے زبور توں وی لا بھلتی گئی۔ قصے دا مذہب حمد باری تعالیٰ، نعت رسول ﷺ، صحابہ کرام دی مدح، قرآن دی شان، عزت تے پڑھن تے منن والیاں لئی انعاماں دی خوشخبری تے نہ منن والیاں لئی سزا دے ذکر توں اڈ جیہڑی لوک پڑھن پڑھان دا ہدیہ دے کے جتان دے نیں۔ اوہناں دا بیان اے حضرت آدم علیہ السلام تے اوہناں دی اولاد دا ذکر کردیاں حضرت یوسف علیہ السلام دے حسن، عزت مرتبے دے نال شاہانہ پوشاک نال روندیاں ویکھ کے حضرت آدم علیہ السلام تے اللہ کولوں حضرت یوسف علیہ السلام دے روون دا کارن پچھیا تے اللہ حضرت یوسف علیہ السلام دی جدائی دے دکھ نوں سہن دا ذکر کیتا:

”جدوں مکران ظلماں، فریباں تے دھمکیاں دھونساں دے سارے تیر مک گئے اوڑک عتبه حضور ﷺ کول آیا تے پچھیا پئی کملی والیا صاف صاف دس تیرا مطلب کیہ اے۔ جے توں چاہیں تے کسے وڈے گھرانے وچ تیری شادی کرائی جاوے۔ دولتاں دے ڈھیر تیرے قدماں وچ لا دینے آں۔ سارے مکے دی حکومت تیرے حوالے کر دینے آں۔ پرتوں ایس نوں

مذہب دے پرچار توں باز آجا“۔ (3)

مولوی ہوراں پہلے حضرت یوسف علیہ السلام دی مایاں توں جدائی تے فیر ملن دے فلسفے نوں خدا تعالیٰ دی حکمت تے محبت قرار دتا۔ حضرت اسحاق علیہ السلام دے روون دا ذکر کردیاں حضرت یعقوب علیہ السلام دی قسمت وچ آن والی نبوت دے حیلے بہانے بیان کیتے۔ خدا دی بندے اُتے کرم نوازی غزل راہیں انجیان کیتی اے:

نہ تدبیر چلتی ہے تقدیر میں
 ہووے وہ کرے جو خدا بے نیاز
 بلا شک کوئی روک سکتا نہیں
 دیوے جس کو عزت غریب النواز (4)

حضرت اسحاق علیہ السلام دادل سی کہ عیص علیہ السلام نون نبوت ملے جد کہ مامتا حضرت یعقوب علیہ السلام
 ول نبوت دی نعمت کھچن وچ کامیاب ہوگئی۔ ساری کھیڈ مقدران دی سی۔ جدوں پودی دعائے ماں دی تدبیر رنگ
 لیائی تے حضرت عیص علیہ السلام نے حضرت یعقوب علیہ السلام نون قتل کرن دا ارادہ کیتا،۔ باپ نے ہتھیر اسمجھایا پر
 کوئی اثر نہ ہو یا۔ ایسے غم وچ حضرت اسحاق علیہ السلام چلانا کر گئے تے حضرت یعقوب علیہ السلام دے دکھ دی انتہا نہ
 رہی۔ باپ دے گزر جان مگروں حضرت یعقوب علیہ السلام اُتے دھرتی تنگ ہوگئی تے اوہ ماں کولوں اجازت لے
 کے دعاواں تے نصیحتاں نال مامے کول چلے گئے۔

حضرت یوسف علیہ السلام نون خواب اندر ویکھ کے زلیخا حالو بے حال ہو کے خواباں دے بادشاہ نون گریہ
 زاری کیتی کہ اوس ویلے تیکر حضرت یوسف علیہ السلام بچے وی نہیں سن۔ مولوی صاحب حضور ﷺ دے خواب دا بیان
 کیتا کہ آپ ﷺ خواب وچ اپنی امت دی بری حالت ویکھ کے پریشان ہو جان دے تے اُمت دی بخشش لئی دُور
 پہاڑی تے سجدے وچ ڈُگ کے دن رات اللہ اگے امت دی بخشش لئی گریہ زاری کر دے۔ کفار دے طعنے صحابہ کرام
 دی پریشانی دا عالم فاطمہ الزہرہ دا باپ نون آ کے ملن تے اگوں آپ ﷺ دا جواب نہ دین دی دس پیندی اے۔
 جدوں آپ ﷺ حضرت فاطمہؓ نون کوئی جواب نہ دتا تے حضرت فاطمہؓ وی سجدے وچ جان تے وحی نازل ہوئی۔

بے دردی تے دکھ نون ظاہر کرن لئی مولوی ہوراں نے جا بجا حکایتاں پیش کیتیاں نیں تے حکایتاں نون
 بیاندیاں اک غزل ”غزل مناجات“ دے ناں توں لکھی۔ جدوں حضرت یوسف علیہ السلام نون مالک خرید کے کنعان
 توں مصر لے آیا مالک نے حضرت یوسف علیہ السلام دا چوکھا مل لین لئی وکھرا گھر بنوایا۔ جمعے دے دن منادی کرائی
 جیہنے یوسف علیہ السلام نون خریدنا ہووے یا دیدار کرنا ہووے اوہ جمعے والے دن ائے۔ دیکھن تے خریدن والیاں دا
 رش لگ گیا مالک نے غسل کروا کے خوبصورت پوشاک تے دکھو وکھن یوراں نال شدگاریا۔ جدوں زلیخا آئی تاں

حضرت یوسف علیہ السلام دا جلوہ دیکھ کے ڈھیہ پئی آکھ اٹھی ایہہ تاں اوہی میرے خواباں والا اے تے بے ہوش ہوگئی کئی سمجھایا جے توں راز فاش کیتا تاں اوہ کدی وی نہیں خریدے گا۔ حسنا بیگم جا کے عزیز مصر نوں زینخادی ساری حالت دی پر عزیز اعتبار نہ کیتا تے حضرت یوسف علیہ السلام نوں خرید لیا۔

حضرت یوسف دے عزیز مصر دے گھر آون مگروں زینخادی یوسف علیہ السلام دی خدمت، پیار تے الفت بھری سانجھ مثال اے۔ پر جیویں ہی یوسف نال مکاری کردیاں ہونیاں زینخانے یوسف اُتے تہمت لائی جیہڑی کہ اللہ دے حکم نال غلط ثابت ہوئی تے عزیز مصر نے زینخانوں مکاری دھوکے باز آکھ کے اک واری معاف کردتا۔ حضرت یوسف علیہ السلام نوں قید کروا دتا گیا پر اللہ دا نبی اللہ دے حکماں تے پکاسی۔ حضرت یوسف علیہ السلام نے دو بندیاں دے خواباں دی تعبیر دی جیہڑی سچ ثابت ہوئی۔ کجھ چر مگروں عزیز مصر نوں خواب آیا تاں سارے نجومی تعبیر دسن توں قاصر رہے۔ حضرت یوسف علیہ السلام دی تعبیر عزیز مصر دے دل نوں بھائی جیہدے مگروں حضرت یوسف علیہ السلام نوں نہ صرف قید و چوں رہا کیتا سگوں مشیر خاص بنایا۔ حضرت یوسف علیہ السلام دے بھرانواں دا کنعان توں غلہ لین آونا تے پہچان قدرت خداوندی دیاں نشانیاں نیں عزیز مصر دے مشورے نال حضرت یعقوب علیہ السلام دے خاندان نوں مصر بلا یا گیا۔

مولوی ہوریں اردو شاعری بارے چپ دسدے نیں پر قصے دے اخیر تے حضرت یوسف علیہ السلام نے اپنے باپ نوں اپنا مال مرتبہ ظاہر کیتا۔ قصہ مکمل کرن مگروں مولوی صاحب نے حضرت یعقوب علیہ السلام تے حضرت یوسف علیہ السلام دی وفات دا ذکر کردیاں دکھو وکھ نظماں تے غزلاں دی سپوندکاری کیتی اے۔ حضرت یعقوب علیہ السلام تے حضرت یوسف علیہ السلام دے دنیا توں چلاؤنا کرن نوں بڑے خوبصورت مصرعیاں وچ بیان کیتا۔ ”قصص الحسین“ نوں جتھے پنجابی شاعری دا شاہکار بنایا سگوں اوہدے نال اوہناں جا بجا اردو شاعری وچ زور آزمائی کردیاں دو بیت، چار نظماں، اکی غزلاں، اک قطعہ تے اک مثنوی نال پیوند لاؤندیاں نوں یکلادھنگا گھیر دیا۔

مولوی عبدالستار ”قصص الحسین“ مگروں وڈی کتاب ”اکرام محمدی“ سورۃ النضحیٰ دی تفسیر اے۔ کتاب وچ اوہناں عنوان فارسی، اردو تے پنجابی تہاں زباناں وچ دتے۔ سورۃ النضحیٰ دی تفسیر شروع کرن توں پہلاں حمد تے

نعت مگروں نبیاں دے واقعے، آپ ﷺ اُتے درود بھیجن دی فضیلت، اللہ دے نیک بندیاں دے احوال بیان کرن مگروں سورۃ الضحیٰ دا شان نزول اے۔ کتاب وچ تھیں تھیں اُردو دیاں تن غزلاں دسدیاں نہیں مڈھ تے سچجے ڈھنگ نال حمد اے۔ تفسیر نوں وکھو وکھو حکایتاں ولی اللہ تے نبیاں دے درود وچ ہون والے نیک تے بدکار بندیاں دیاں مثالیں راہیں مومنوں سمجھاون دا آہر کیتا اے۔ لکھدے نیں:

صادق مومن جنت جاسن کرم کنوں رب عالی

کون ہوندا ہے مومن صادق کیتا عرض سوال

حضرت کہیا محبت رب دی پوری ہوگ جہانوں

عالی درجے جنت اندر دیسی رب تنہانوں (5)

درود پاک دی فضیلت تے پڑھن والیاں دے درجیاں نوں ڈونگھیا ئی تے کھول کے بیان کیتا اے اوہناں درود ابراہیمی دی فضیلت بیان نہیں کیتی سگوں وکھ وکھ درود حدیثاں توں ثابت کیتے نیں پڑھن والیاں دے درجے دے۔ مولوی ہوراں نازل ہوون دے سبب مگروں کافراں دا معجزہ منگن تے ولید وعتبہ بن ربیع دا آپ ﷺ دی خدمت گار ہوون تے مال و دولت پیش کرن تے عتبہ دا اپنی دھی دالاج وی اے:

”خلقہ القرآن“ آپ ﷺ کا خلق (اخلاق) قرآن کریم ہے۔ جس کی مختصر

تشریح ان الفاظ میں کی جاسکتی ہے۔ قرآن پاک میں رب عظیم، رب العالمین

نے جو تعلیمات، ہدایات، احکام، واقعات، عبادات، حقوق و فرائض کا بیان

کیا ہے آنحضرت ﷺ ان سب کا مکمل اور اعلیٰ عملی نمونہ ہیں۔“ (6)

اللہ دا پیارا نبی دنیا دی کسی وی خواہش دا طالب نہیں سگوں اوہ تاں رب دا طالب سی تے لوکاں نوں اوہدی طلب دی پریرنا کردا کھالی دتا۔ آپ ﷺ دی پیدائش دی خوشخبریاں نشانیاں کیوں حضرت عبد اللہ خواب وچ ویکھیاں اک نور اوہناں دی پشت وچوں نکلیا تے دوٹوٹے ہو کے مشرق و مغرب ول روشنائی ہوئی جدوں حضرت عبد اللہ اپنے باپ حضرت عبدالمطلب نوں خواب سنایا حضرت عبدالمطلب آکھیا کہ پیتہ لگ گیا اے کہ اوہ ورثہ جیہڑا ساڈی پشت وچ

ٹریا آرہیا اے اوہ تیرے وچ ظاہر ہو رہیا اے ایہہ میں کئی واری دیکھیا اے ایہہ گل کسے اگے نہ کریں۔ تورات دیاں نشانیاں نوں جدوں حضرت عبداللہ دے وچ دیکھیا تے لوکاں نے حضرت عبداللہ نوں قتل کرن دا ارادہ کیتا مردوداں دے جتھے نے ملے آکے ٹھکانہ لایا تے موقع ویکھ کے حضرت عبداللہ اُتے حملہ کردتا ایہہ سب دیکھدیاں حضرت عبداللہ وی مددئی پجیا تے کیہ دیکھدا اے کہ ابلق رنگ دے گھوڑے جیہناں دے ہتھاں وچ چمکدار تلواراں سن اوہناں سارے مردوداں دے ٹوٹے کر کے آسمان ول ٹر گئے جیہدی خبر حضرت عبداللہ نوں وی نہ ہوئی۔

حضرت عبداللہ داویاہ بی بی آمنہ نال تے بی بی آمنہ دیاں خوبیاں آپ ﷺ دا آمنہ دے شکم پینا دوزخ دے دروازے بند ہوون تے جنت دے کھلن تے رب دے حکم تے آپ ﷺ دی برکت نال اوس علاقے دا معاہدہ مکن دا ذکر ایلیس دے تخت نوں اوس دیہاڑے الٹا دتا گیا جیہدے پاروں اوہ روند مغرب ول پہاڑی وچ جاوڑیا۔ خوشی دی خبر پچھوں حضرت عبداللہ دی موت تے آپ ﷺ دی پیدائش تے حضرت ابو بکر دے خواہاں دا ذکر اے۔ آپ ﷺ دے نور دی تخلیق، آپ ﷺ دی پیدائش تے مکہ دے قدیمی شیر (دُودھ) پیوان دے رواج مائی حلیمہ دے گھر وکی حالان خواہاں دا بیان تے آپ ﷺ دے حلیمہ دے گھر قدم مبارک پین مگروں رحمتاں، برکتاں تے ثمرات دا ذکر اک اُردو غزل وچ اے۔ حلیمہ دے گھر رہندیاں آپ ﷺ دے معجزیاں دا ظاہر ہونا۔ جدوں آپ ﷺ چار سال دے ہوئے تاں قدیمی عرب دی روایت موجب حلیمہ نوں اپنے محبوب نوں جدا کرن دا ویلا آ گیا۔ کجھ ویلا لنگھیا تاں ماں پیاری بی بی آمنہ اپنے پیارے نوں لے کے مدینے چلی گئی جتھے آپ ﷺ دے نانکے سن پر خدا نوں کجھ ہو ر منظور سی۔ آپ ﷺ ماں نال گھر پر تے تاں چھڈن لئی نانی وی نال آگئی خدایاں قدرتاں اوہ حیلے بہانے آپ ہی پیدا کر دیندا اے جدوں تنے ماں پتر تے نانی ابوداے مقام اپڑے ماں آمنہ بیمار ہو گئیاں تے اللہ آسرے چھڈ کے ٹر گئیاں۔ حضرت خدیجہ دے واقعے نوں وی مولوی ہوراں تفصیل نال بیان کیتا اے۔ کافراں دے ظلم تے اوہناں دے ارادہ قتل، دشمنی دے حالات دے نال نال سورۃ الضحیٰ دیاں آیتاں دا ترجمہ تے اوہدی تفسیر بیان کیتا اے۔

مولوی عبدالستار نے سورۃ الضحیٰ دی تفسیر ”اکرم محمدی“ وچ سورۃ دی تفسیر بیان کیتی اوہتھے آپ ﷺ دی پاک حیاتی نوں کھل کے بیان کیتا اے۔ ”قصص الحسین“، وانگرتاں ایہدے وچ اُردو شاعری نہیں پر کتاب نوں اُردو شاعری توں وانجھا نہیں چھڈیا۔ مولوی عبدالستار دا تیجا شاہکار ”مجموعہ اشعار“ وچ اوہناں وکھو وکھ صفاں نوں اپنے

کلاوے وچ لیاندا شروع وچ سورۃ فاتحہ دی تفسیر، مناقب رسول وچ مہین نامہ تے عبرت نامہ اگے گل کے نبیاں حضرت اسماعیل علیہ السلام، حضرت محمد ﷺ، حضرت ادریس علیہ السلام، حضرت ابراہیم علیہ السلام، اماں ہاجرہ، حضرت خلیل اللہ علیہ السلام دا موضوع وار بیان اے۔ نبیاں دے تذکرے مگروں باراں ماہ، ستوارہ، نین نامہ، سی حرفی، سی حرفی درمدج جناب حضرت سرور کائنات، حکایت عشق ذات پاک نوں موضوع سخن بنایا اے۔ مجموعہ اشعار جتھے نبیاں دا بیان شروع ہوندا اے اوہ ساری اُردو شاعری اے۔ ایہدی بحرنگی جد کہ موضوع نوں کھلار کے بیان کیتا گیا اے۔ سب توں پہلاں مناقب رسول ﷺ نوں اُردو لفظاں وچ پرویا گیا اے۔ مناقب رسول دے عنوان پٹھ ”عبرت نامہ“ وی لکھی۔ بحر دی نظم اے۔ جہدے وچ مولوی عبدالستار نے موت تے حیاتی، عروج تے زوال، بادشاہی تے گدائی، خوشی تے غمی ورگے فلسفیاں نوں جا بجا بیان کیتا اے۔ حضرت اسماعیل علیہ السلام دی قربانی نوں سوہنے اکھراں دا بانا پوایا گیا۔ ایہدے وچ قدرت دے کاراں تے دنیا دے فانی ہوون دا ذکر اے۔ حضرت ادریس علیہ السلام بسبب شان سرور کائنات دے عنوان پٹھ حضرت ادریس علیہ السلام دے جنت وچ جان مگروں خاص تھاں دا ذکر جتھے ہو رکسے نبی یا بندے دے جان دی بندش اے۔ اوس تھاں بارے فرستیاں دسیا کہ آپ ﷺ دی امت تے آپ ﷺ دا ٹھکانہ اے۔ ایس اُتے حضرت ادریس علیہ السلام اللہ اگے خواہش ظاہر کیتی کہ کاش میں وی آپ ﷺ دا امتی ہوندا:

خدایا کرم تو بے حد کیا ہے
مجھے پیغمبری درجہ دیا ہے
اٹھا کر موت سے جنت پہنچایا
مگر اُمت محمدی نہ بنایا (7)

حضرت ادریس علیہ السلام دے یار تے پیارے نبی حضرت ابراہیم علیہ السلام دا بیان نمرود دے زمانے اللہ تعالیٰ نے اپنے پیارے نبی نوں پیدا کر کے اوہدی قدرت نوں گرہن لا دتا۔ حضرت ابراہیم علیہ السلام دے نکلے ہوندے توں لے کے عاداتاں دے وکھرا ہوون دی دس وی اے۔ جدوں حضرت ابراہیم علیہ السلام تے اسماعیل علیہ السلام دی قربانی بیان کیتی اوس ویلے شیطان ورغلا یا۔ حضرت اسماعیل علیہ السلام دی سراپا نگاری کیتی۔

مکدی ایہہ کہ مولوی ہوراں اپنیاں کتاباں وچ جا بجا اُردو شاعری دے جوہر دکھائے اوہناں جتھے پنجابی

شاعری وچ ناں کمایا اوہدے نال اُردو شاعری وی پیوند کاری دی وکھری ریت پادتی اے۔ حتیٰ گل ایہہ کہ اوہناں نے اُردو شاعری کیتی پر اوہدے وچ وی پنجابی دے لفظ موجود نہیں جہدی اک وجہ رسی تعلیم توں دوراڑے ہونا اوہناں اصل وچ پنجابی شاعری ہی لکھی جس پاروں اوہناں دی اُردو شاعری وچ پنجابی دارس وکھالی دیندا اے۔

حوالے

- 1- Abdul Sattar, Maulvi, Majmoa Ashaar, Maulvi Muhammad Muazzam, Lahore: Tajir Kutub, Kashmiri Bazar, P:124
- 2- Ibid, P:3-4
- 3- Abdul Kareem Samar, Sachi Sarkar, Lahore: Bukhari Printing Press, SN, P:59-60
- 4- Ibid, P:44
- 5- Abdul Sattar, Maulvi, Ikraam Muhammadi, Maulvi Muhammad Muazzam, Lahore: Tajir Kutub, Kashmiri Bazar, P:3
- 6- Abdul Muqtadar, Molana, Muhammad PBUH, Lahore: Umer Khuram Printer, SN, P:267
- 7- Abdul Sattar, Maulvi, Majmoa Ashkar, Maulvi Muhammad Muazzam, Lahore: Tajir Kutub, Kashmiri Bazar, P:13

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

☆ ڈاکٹر محمد حسنین، ڈاکٹر عبدالواجد تبسم

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

**SUFI POETRY OF
MIAN MUHAMMAD SHAFI AKHTAR DHNGRWI**

میاں محمد شفیع اختر ڈھانگروی دی صوفیانہ شاعری

Abstract

The temperament of Punjabi poetry was always been mystical as Punjabi poetry flourished under the influence of Sufism. Punjabi poetry has been a significant source of representing mystical thoughts. Chishti Sufis played a vital role in promotion of Punjabi poetry. Along with several others, Baba Farid, Waris Shah and Peer Mehr Ali Shah are the notable poets of the Chishti clan. Mian Muhammad Shafi Akhtar Dhangarvi (1909-1990) also belongs to them. He was a prolific Punjabi poet. He left behind a vast creative asset in the form of various poetic genres. Especially, his See Harfis are a beautiful expression of mystical thoughts. In this article, the analytical study of his See Harfis is presented in the context of Mystical and Monastic aesthetics.

☆ اسٹنٹ پروفیسر، اردو شعبہ پاکستانی زبانیں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد
☆ اسٹنٹ پروفیسر، اردو شعبہ پاکستانی زبانیں علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

Keywords: Sufism, Sufi Poetry, See Harfi,

Chishti Clan, Mystical, Monastic

پنجابی شعری ادب بہت ساریاں من بھاؤنیاں صنفاں نال رچیا۔ جیہناں وچ اک من موہنی صنف ”سی حرنی“ اے۔ موضوع پکھوں سی حرنی دی جھولی ونوون موتیاں نال بھری اے۔ تصوف تے عشق دی گل ہووے یا دین تے دنیا دی، اخلاق دا بیان ہووے یا ہر ہا دا درد، ملاپ دی تانگھ ہووے یا ہجر دی گرلاٹ، مرشد دے پیار توں لے کے لوک قصیاں تائیں ہر مضمون سی حرنی وچ موجود اے۔ پنجابی شاعری دا مزاج ہمیشہ توں صوفیانہ رہیا۔ دو جیاں صنفاں دے نال جے سی حرنی دی روایت نوں مکھ مڈھ رکھیے تاں خاص موضوع تصوف تے عشق ہی دسد اے۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھانگروی (1909-1990) نے اپنیاں سی حرفیاں وچ تصوف دے موضوعاں نوں ڈھیر وسعت تے ڈونگھیاں پکھوں نال بیان کیتا اے۔ تصوف دی وجہ تسمیہ بارے اڈواڈ نظر یے نیں۔ لمی بحث کرن دی تھاں عبدالحکیم دے وچاراں نال اتفاق بہتر اے:

”جس کسی نے تصوف کی تحقیق پر قلم اٹھایا اس نے اس کی وجہ تسمیہ کی چھان
بین پر صفحے کے صفحے کا لے کر دیے۔ ہم اس کو بے کار سمجھتے ہیں۔ وجہ تسمیہ کچھ
بھی ہو، ہمیں تو یہ دیکھنا چاہیے کہ اس علم کا موضوع کیا ہے“۔ (1)

تصوف دالفظ اس طریق کار یا اسلوب عمل واسطے اختیار کیتا جاندا اے جس تے صوفی عمل کرے۔ تصوف توں مراد اوہ ریاضتاں تے مجاہدے نیں جہڑے دل دے پردے ہٹا کے حقیقتاں دا انکشاف کرن۔ تصوف اوہ علم اے جس راہیں نفس دا تزکیہ، اخلاق دا تصفیہ تے ظاہر باطن دی بہتر دے حال جانے جاندا اے نیں۔ نفس نوں ریاضت تے مجاہدے راہیں رذیلہ اخلاق توں پرتا کے اخلاق حمیدہ یعنی زہد تے علم، صبر تے اخلاص تے صدق صفا جہیاں پارسا نصلتاں داناں تصوف اے۔ اللہ تے اللہ دے رسول صلی اللہ علیہ وسلم دی محبت تصوف دا اساسی عنصر اے۔ شریعت نال قربت رکھن والے صوفیاں دے نیڑے تصوف دی قرآنی اصطلاح تزکیہ نفس اے جد کے حدیث دی اصطلاح وچ ایس نوں احسان کہندے نیں۔

تصوف بارے صوفیاں تے عالماں ڈھیر لکھیا۔ ہر کسے اپنے ڈھوں تشریح دی کوشش کیتی۔ جس نوں جو محسوس ہو یا اُس او سے احساس نوں تصوف دا نام دتا۔ صغی حیدر نے ایسے کارن آکھیا:

”تصوف قلب انسانی دی اک کیفیت داننا اے، اوہ سرتا پا ذوق و وجدان

اے، ایس لئی اس دی کوئی منطقی تعریف نہیں کیتی جاسکدی“۔ (2)

تصوف کائنات دیاں حقیقتاں دی پچھاں تے ذات ازل تک اپڑن دا طریق کاراے۔ ایس طریق نوں اڈواڈ فلسفیاں دے بزرگاں اپنے اپنے تجربیاں موجب وضع کیتا۔ علی عباس جلاپوری ”وحدت الوجود تے پنجابی شاعری“ وچ بارے جانکاری دیندے نیں:

”بارہویں صدی عیسوی وچ صوفیاں دے سلسلے ظاہر ہون لگ پئے سن۔

سبھ توں پہلاں قادریہ سلسلہ بنیا۔ جس دے بانی شیخ عبدالقادر گیلانی

(1078-1166) سن جیہڑے بغداد وچ ابوحنیفہ نعمان بن ثابت دے

مقبرے دے مجاور سن، اوہناں دے سپتر سید شاہ میر ہندوستان آئے تے

استھے وی ایہہ سلسلہ قائم ہو گیا۔ چشتیہ سلسلہ شیخ ابوالفتح شامی توں یادگار ہے

جیہڑے شیخ العلودینوری دے مرید سن۔۔۔۔۔ خواجہ معین الدین حسن سنجری

نے خواجہ عثمان چشتی توں خرقد لیا تے ہندوستان وچ آ کے ایس سلسلے دی

اشاعت کیتی“۔ (3)

ہندوستان وچ سلسلہ چشتیہ تے قادریہ نوں ڈھیر مقبولیت حاصل ہوئی۔ ہندوستان وچ چشتیہ سلسلے دا مڈھ

حضرت معین الدین اجیری نے رکھیا۔ اوہناں دے پہلے مرید حضرت قطب الدین بختیار کاکی سن جیہناں خواجہ اجیری

دے مرن مگروں چشتیہ سلسلے دی سانجھ سمہال کیتی۔ حضرت قطب الدین بختیار کاکی دے دست حق تے حضرت بابا فرید

گنج شکر نے بیعت دی سعادت حاصل کیتی۔ مرشد دے مرن مگروں ایس سلسلے دا انتظام بابا فرید نے سمہالیا۔ بابا فرید

نے نہ صرف چشتیہ فکرنوں کھلاریا سگوں پنجابی صوفیانہ شاعری نوں جیون دان کیتا۔ بابا فرید توں بعد چشتیہ سلسلے نال تعلق

رکھن والے شاعران دی ڈھیر لمی روایت اے۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھاگروی ایس روایت دا حصہ نیں۔ میاں محمد شفیع تے

اوہناں دے دادے میاں سید محمد چشتی دا کلام چھپ نہ سکیا۔ ایس پاروں اوہناں دانناں کسے تذکرے وچ شامل نہیں۔

میاں محمد شفیع دی شخصیت اُتے چشتیہ روایت دا گوڑھا اثر اے۔ مرشد دی مدح تے مرثیاں توں اڈواڈ اوہناں

دیاں سی حرفیاں اُتے بظاہر مجاز دارنگ اے دو جے صوفی شاعراں وانگ مجاز دے پردے وچ اوہناں حقیقت دی گل کیتی اے۔ اوہناں دے کلام وچ عشقِ الہی، عشقِ رسول، مرشدناں عشق، صوفیائے کرام نال عقیدت تے تصوف دیاں اصطلاحواں مشاہدہ کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ میاں محمد شفیع دی شاعری وچ صوفیانہ عناصر بھال دیاں دسد اے کہ اللہ تعالیٰ نوں واحد، قادرِ مطلق، خالق، مالک تے رازق، صفات وچ لاشریک، تے معبودِ واحد تسلیم کرنا عقیدہ توحید اے، ایہ عقیدہ ایمان دی پہلی شرط اے۔ اللہ دی واحدانیت تے حضرت محمد ﷺ دی رسالت تے ایمان رکھنا اسلام دا پہلا رکن اے۔ توحید، شریعت تے تصوف اک دو جے واسطے لازم ملزوم نیں۔ میاں محمد شفیع اختر ڈھا نگر وی صاحبِ شریعت صوفی سن۔ ذاتِ احد اوہناں دی منزل سی۔ اوہ چنگی طرح سمجھدے سن کہ ایس منزل تک اپڑن لئی اللہ دی واحدانیت دا اقرار اتنا ہی ضروری اے جتنا زندگی لئی ہواتے پانی:

الف: اک اوہ لاشریک صاحب جس دی نہیں نظیر مثال کوئی

صاحب امر دا خود مختار حاکم، جس دا حکم نہ سکدا اٹال کوئی

مالک ملک حدود قدیم دا اوہ، جس ذات نوں نہیں زوال کوئی

محمد شفیع توحید دی کنہ پاوے، ناقص عقل دی نہیں مجال کوئی (4)

اسلامی تصوف دی بنیاد عشقِ الہی تے رکھی گئی اے۔ عشق دے بغیر تصوف دا کوئی تصور نہیں۔ محبت کرنا انج تے انسان دی فطرت اے پر تصوف اُس نوں محبوب دے انتخاب بارے آگا ہی دیندا اے محبوب اوہنوں بناؤ جہڑا جمیل ہون دے نال نال غیر فانی وی ہووے تے محبت دا جواب وی محبت نال دیوے۔ اجیہی کامل ترین ہستی تاں صرف اللہ دی ہی ہوسکدی اے۔ انسان دی پیدائش دا اہم مقصد وی رب العالمین دی محبت اے۔ صوفیاں اللہ دی محبت نوں اپنی حیاتی دا اصل مقصد قرار دتا اے۔ دو عالم نیں؛ عالم بقا تے عالم فنا۔ انسان عدم توں وجود وچ آیا۔ میثاق دے دن اللہ تعالیٰ نے رُوحاں کولوں پچھیا ”کیا میں تہاڈا رب آں؟“ تاں جواب وچ رُوحاں نے اقرار کیتا ”بے شک تسیں ہی ساڈے رب او“۔ میاں محمد شفیع روز ازل دے اس اقرار توں وی پہلے دی گل کیتی کہ جدوں روح وجود وچ آئی، اس ویلے دی حسن ازل دے عشق وچ اے۔ اللہ تعالیٰ نے انسان نوں بنایا ہی اپنی عبادت لئی سی۔ فیر روح اوس میثاق نوں کس طرح بھل سکدی اے تے کس طرح ممکن اے کہ اک صوفی اپنے محبوب دے عشق توں ہٹک

جاوے:

الف: الستوں پہلے دی میں رانجن یار کو کینڈری
کن فیکونوں پہلے لگیاں توں کیوں پئی ہٹکینڈری
عشے دی گل وس نہ میرے لکھی کون مٹینڈری
آکھ شفیع جیوں رب نوں بھاوے طعنے کیوں مرینڈری (5)

تصوف دیاں تن منزلاں نیں۔ فنا فی الشیخ، فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ۔ فنا فی الشیخ، فنا فی الرسول دی پوڑھی
اے تے فنا فی الرسول، فنا فی اللہ دی پوڑھی اے۔ فنا فی الرسول بغیر فنا فی اللہ دی منزل پانا ناممکن اے۔ حضور نبی کریم
صلی اللہ علیہ وسلم وچہ تخلیق کائنات۔ حضور دی اتباع تے اوہناں دی نبوت اُتے ایمان دے بغیر نجات نہیں تے نہ ہی
قرب الہی دیاں راہواں کھل سکدیاں نیں۔ دنیا دا قیام تے کائنات دی تخلیق اللہ دی مرہون منت اے۔ اللہ نوں
راضی کرن لئی ضروری اے کہ پہلے اللہ دے محبوب نال محبت ثابت کیتی جائے۔ میاں محمد شفیع عشق رسول نال سرشار
دسدے۔ مرشد اوہ ہستی اے جس دے فیض نال ای سا لک سلوک دیاں منزلاں الاکھ سکد اے۔ معرفت دی منزل
تے اپڑن لئی صوفی نوں رہبر دی لوڑ ہوندی اے، جنوں تصوف دی اصطلاح وچ مرشد یا شیخ آکھیا جاند اے۔ صوفیاں
موجب نجات دلان والا رب سچے دی پہچان کران والا مرشد ہی ہوند اے۔ مرشد کامل مل جاوے تے طریقت دیاں
منزلاں آسان ہو جاندیاں نیں۔ انہاں منزلاں دا حصول وی تاں ای ممکن ہوند اے جدسا لک اپنے مرشد دی ذات
وچ مکمل طور تے فنا ہو جاوے۔ فنا ہون دا مطلب مرشد نال عقیدت، محبت تے بغیر کسے شک شبہ دے اطاعت کرنا
اے۔ میاں محمد شفیع دا کلام مرشد نال عقیدت تے محبت نال بھریا پیا اے:

الف: اعظم ایہ پیراں دا پیر میرا، کشتی چشتیاں دی بنے لان والا
وحدت عشق دا سبق پڑھان والا، ڈور گیاں نوں کول بلان والا
سبق نفی اثبات سمجھان والا، موتو قیل دا جام پلان والا
محمد شفیع ایہو کامل پیر میرا، سینے عشق دی اگ مچان والا (6)

فنا فی الشیخ ہون توں بعد ہی صوفی اتے حقیقت دے در کھلے نیں۔ صوفی ہمیشہ ہادی تے مرشد نال

روحانی رابطے وچ رہندا اے۔ فنا فی الشیخ دی منزل مرشدی مکمل اطاعت توں بعد ہی حاصل ہوندی اے۔ مرشد خانہ سالک دادو جا گھر ہوندا اے۔ سچے سالک دا وجود دنیا تے گریہستی وچ مصروف رہندا اے پر دل وچ ہر ویلے مرشد خانے دے دروہام دا تصور رہندا اے۔ میاں محمد شفیع وی اپنے مرشد خانے دیاں رونقاں تے برکتاں توں غافل نہیں سن۔ تزکیہ نفس تصوف دی روح اے۔ جد تک صوفی اندروں صاف نہ ہووے، اوہ صوفی اکھوانِ داحق دار نہیں۔ صوفی نوں ”میں“ مار کے اپنا تکبر تے غرور مگانا پیندا اے۔ نال نال میاں محمد شفیع ہو ریں امر بالمعروف تے نہی عن المنکر دا درس وی دیندے نیں:

غ: غیر نوں کڈھ وجود وچوں شیشہ کبر دا زنگ آلود تیرا

لے کے توبہ دا آب کر پاک اس نوں اَجے تیک پلیت وجود تیرا

حسد کبر کینے غصے بغض پنجاں کیتا خیر دا راہ مسدود تیرا

محمد شفیع جاں تک ہو سیں صاف ناہیں حاصل نہیں ہونا مقصود تیرا (7)

میاں محمد شفیع با شریعت صوفی سن۔ اوہناں دا تصوف شریعت دی پاسداری دا حکم دیندا۔ شریعت تے طریقت نوں الگ نہیں جاندے سن۔ اوہناں دا تصوف رہبانیت دے خلاف اے۔ میاں محمد شفیع دے مرشد سید فضل شاہ نے آپ وی شریعت دی پابندی کیتی مریداں نوں وی شریعت تے عمل کرن دی تاکید کیتی۔ میاں محمد شفیع وی دسدے نیں کہ اوہناں نوں شریعت تے عمل کرن دا درس مرشد و لولوں ملیا اے۔ تصوف تے سلوک وچ ذکر اذکار، عبادتاں ریاضتاں تے مجاہدے نوں بڑی اہمیت حاصل اے۔ ذکر دیاں کئی قسماں جیہناں وچ سب توں مشہور تے اہم ”نفی اثبات“ اے۔ نفی اثبات تصوف دی اصطلاح اے۔ خواجہ عبدالکحیم انصاری نفی اثبات بارے لکھدے نیں:

”لا الہ الا اللہ کے ذکر کو نفی اثبات کہتے ہیں۔ کیوں کہ لا الہ کے معنی ہیں کوئی

معبود نہیں ہے۔ یہ نفی ہوئی اور لا اللہ کے معنی ہیں ”لیکن اللہ“ یہ اثبات ہوا۔

طریق حکمت (تصوف) میں لا الہ کے معنی یہ لیے جاتے ہیں کہ کوئی موجود

نہیں ہے۔“ (13)

حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم جدوں معراج دے سفر وچ اللہ دے حضور حاضر ہوئے تاں ذات ازل دا

مشاہدہ انج کیتا کہ نہ پلک چھپکی تے نہ ای نظر دا زاویہ ایدھر اُدھر ہو یا۔ صوفیاں ایس حوالے نال عین در عین تے عین و عین جیسے لفظ ورتے۔ صوفی شاعراں ایس نوں اک اصطلاح تے دور تے ورتیا۔ یعنی ”عین“، دا ”الف“، وانگ اک فلسفہ اے۔ میاں محمد شفیع نے کلام اندر ایس حوالے نال اشارے کیئے:

ع: عشق دے عین دا عین اصلی رمز عین دی پاوند ہر کوئی نہ (9)

صوری معنوی عین در عین ہستی بالاتر از فہم انسان تیری (10)

چشتیہ سلسلہ وحدت الوجود رجھوں خاص شہرت رکھدا اے۔ میاں محمد شفیع دا سلسلہ طریقت چونکہ چشتیہ اے ایس لئی اوہناں کول وحدت الوجودی اثرات دا ہونا اک فطری گل اے۔ شک نہیں کہ میاں محمد شفیع نے اپنیاں سی حرفیاں وچ وحدت الوجود صاف لفظاں وچ بیان نہیں کیتا پر اوہناں دے کلام وچ وجودی ہون دیاں ڈھیر شہادتیاں نیں۔ میاں محمد شفیع دے وجودی ہون دی شہادت منصور حلاج (244ھ-309ھ) نال خاص عقیدت اے۔ اوہ ادب دی دنیا دے ثابت قدم تے جانناز عاشق مشہور ہوئے۔ اوہناں دے اس وصف کارن شاعراں آپ داناں عشق، وحدت الوجود تے ملامت دے حوالے نال بطور تلمیح ورتیا۔ صوفیاں موجب انسان اللہ دے حسن تے جمال دا مظہر اے، ایس لئی اوہ حسن الہی دیاں جلوہ سامانیاں نوں کس طرح نظر انداز کر سکدا اے۔ سبھ صوفی بلا تفریق ایس نظریے دے قائل نیں کہ عشق مجازی پوڑھی اے عشق حقیقی دی، لیکن وجود دے صوفی بالخصوص ایس نظریے دے پرچارک نیں۔ صوفی اوہ عاشق اے جس دی منزل حسن ازل اے۔ جس دے دیکھن لئی اوہ ریاضتاں، مجاہدے تے عبادتاں کردا اے۔ ذات دی نفی کردا اے۔ عاشق تے ڈھیر نیں پر مقصود حقیقی سب دے نصیب وچ نہیں۔ ایہ حسن ازل دی مرضی اے اوہ جس نوں دل کرے وکھالی دیوے۔ تے جدوں ایہ گوہر نایاب دان ہو جاندا اے تاں عاشق اپنے اندر دی خوشی دا اظہار کرن توں نہیں چکدا۔ میاں محمد شفیع جیسے خوش نصیباں وچوں نیں۔

عشق، دلی تے روحانی کیفیتاں داناں اے۔ ایہ نظریہ ڈھیر موکلا اے۔ کوئی شک نہیں کہ دنیا حسن تے عشق پاروں وجود وچ آئی۔ انسان دی پیدائش دا کارن وی عشق اے روحانی ترقی دا باعث وی عشق۔ عشق دی شروعات ظاہری حسن دی تاثیر اے۔ عشق، حسن دیاں کرشمہ سازیاں پاروں عمل نال وجود وچ آندا اے ایس حصول مسلسل کوشش داناں اے۔ ایہ بہت قوی تے ارفع جذبہ اے جیہڑا انسان دے دماغ توں ہر قسم دا ڈرتے تذبذب ڈور کر دیندا

اے۔ انسان جد تک رنگ بونال محبت کردار ہوے گا، اس دے جذبات تے احساس زندہ رہن گے تے اوہ حسن دا طلب گار رہوے گا۔ حسن دا کوئی انت نہیں۔ حسن دیاں بلندیاں ان گنت نیں۔ ہر انسان حُسن پرست ہوندا اے ایہ جذبہ عشق اکھواندا اے۔ کائنات عشق واسطے اک جولا نگاہ دی حیثیت رکھدی اے جس کثرت دا جامہ پایا ہو یا اے:

ح: حج احرام تے عید گویا مینوں یار جانی تیرا دید اتھے

تیرے دید دی جس شنید پائی ہو یا تیغ دے باجھ شہید اتھے

قسم رب دی رہے نہ وچ گھاٹے تیرا عشق جس لیا خرید اتھے

محمد شفیع مراد نوں اوہ پوہتا ہو یا حسن دا جہڑا مرید اتھے (11)

تصوف تے عشق اک دو جے توں دکھ نہیں۔ تصوف جے زکھ اے تے عشق اُس دیاں جڑاں وچوں اک جڑ۔ صوفیاں موجب خدا حُسن دا کمال اے تے عشق دی منزل اے۔ ایہ حقیقی عشق اے لیکن مجازی دے مشابہ اے۔ علامتی ڈھبوں حقیقی عشق، مجازی دیاں منزلاں لنگھدا اے۔ صوفیاں دے نیڑے عشق مذہب دا جوہر اے تے عبادت عشق دی صورت۔ ایس حساب نال ایہ تمثیل تین کرداراں دی اے۔ اک عاشق، دو عاشق تے تیجا حسن۔ عاشق اک صوفی تے سالک اے۔ دو جا کردار عشق جہڑا اک ذریعہ یا طاقت اے جس دے بغیر عاشق اپنی منزل یعنی حُسن تک نہیں اپڑسکدا۔ ایہ حسن، حسن ازل اے۔ جس دی جھلک ویکھنا آسان نہیں۔ میاں محمد شفیع وی دو جے صوفیاں وانگ ایہناں ای نظریاں دے قائل نیں۔ اوہناں موجب صوفی یا سالک اک عاشق اے۔ اوہناں اپنے پیر بھائیوں نوں صاف لفظاں وچ عاشق آکھیا۔ میاں محمد شفیع نے اپنے مرشد نوں عاشقاں دا محور تے مرکز سمجھیا۔ ایہ سبھے عاشق حسن ازل دی چاہ وچ اپنے رہرتے ہادی ول بھجے نیں۔ مرشد نال عشق موجب میاں محمد شفیع تے بلھے شاہ وچ کجھ سانجھ اے۔ دوواں دا مرشد نال عشق، خدا نال عشق دے مفہوم وچ اے۔ دوواں نے سندھ وادی دے عشق دی روایت دا اثر قبولیا۔ بلھے شاہ تے میاں محمد شفیع اپنے آپ نوں زانی دے روپ وچ، تے مرشد نوں محبوب یا معشوق دے روپ وچ ظاہر کیتا، مرشد لئی محبوب، شوہ، خاوند وگے لفظ ورتتے نیں۔ بابا بلھے شاہ دا کلام اے:

نی کوٹچل میراناں بھاشوہ کیہ لائی مینوں

مَت کجھ لگے اوہی تینوں تد کریں گاتوں نیاں (12)

عاشق اپنی ذات دی نئی کرن توں بعد ہی حسنِ ازل دے دیدار دی خواہش کر دا اے۔ عشق دیاں راہواں آسان نہیں۔ منزل تک پہنچن لئی کئی اوکڑاں ویکھنیاں پیندیاں نیں۔ جذبہ سچا تے یقین پکا ہون دے نال ثابت قدمی بہت ضروری اے۔ میاں محمد شفیع محبوب حقیقی نال واصل ہون نوں عشق دی منزل سمجھدے نیں۔ اوہناں دے عشق تے منصورى نظریاں دا گورھا اثر اے۔ عاشق نوں لوکاں دے ہزاراں طعنے مہنہ سہنے پیندے نیں۔ عاشق کدی وی صبر دا پلا نہیں چھڈدے۔ اوہ زمانے دیاں ملامتاں نوں کھلے دل نال قبول کر دا اے۔ کیہ اپنے تے کیہ پرانے ملامت دے پتھر ہر پاسیوں عاشقاں اتے وسدے نیں۔ شاہ منصور جدوں دار تے لٹکائے گئے تاں اوہناں تے سنگ باری کرن والیاں وچ اوہناں دے اپنے سنگی ساتھی وی شامل سن۔ صوفیاں تے مذہبی عالماں وچ تصوف یا عشق موجب کشمکش ہمیشہ توں رہی۔ اللہ تعالیٰ نوں ہر گل دا علم اے تے کائنات اندر ہون والی ہر تبدیلی اللہ تعالیٰ دے حکم نال اے۔ اللہ دی ذات قادر مطلق اے۔ اوہ جو چاہندا اے کر دا اے۔ ایس حوالے نال قرآن پاک وچ اے:

”اور اللہ تعالیٰ جو چاہتا ہے، وہی کرتا ہے“۔ (ابراہیم: ۷۲) (13)

خوشی غمی، دکھ سکھ، اوکھ سوکھ سب اللہ سوہنے ولوں اے۔ انسان دے وس وچ کچھ نہیں۔ تقدیر یا قسمت تے ایمان دا ایہ مطلب ہرگز نہیں کہ انسان اپنے چنگے مندے قول تے عمل دا ذمہ دار وی اللہ یا تقدیر نوں قرار دیوے۔ میاں محمد شفیع وی تقدیر تے ایمان یقین رکھن دی تلقین کیتی۔ کیوں کہ تقدیر تے ایمان یقین رکھنا، اللہ دی قدرت تے حکمت تے ایمان اے۔ میاں محمد شفیع اللہ دے قادر مطلق ہون دا اقرار رانج کر دے نیں:

الف: اس جہان وچ سدائی صرف بادشاہی اللہ پاک دی اے

ربّی قیوم قدیم قادر اوہدے ہتھ وچ ڈور افلاک دی اے

سورج چن تارے اوہدے امر اندر جتھے پہنچ نہ فکر چالاک دی اے

محمد شفیع واجد لاشریک اللہ بندہ جان عاجز مشت خاک دی اے (14)

تقدیر آگے تدبیر دا زور نہیں۔ انسان اپنے ولوں لکھ تدبیراں کر دار ہے، ہوندا اوہوای اے جو رب دی رضا اے۔ لوح محفوظ تے جو لکھیا گیا اے اُس ہو کے ای رہنا اے۔ ارشادِ باری اے:

”ایہ دنیا دی زندگی عارضی اے تے آخرت تہاڈا مستقل ٹھکانا

اے۔ (المومن: ۳۹) (15)

دنیا دی زندگی دا انجام فنا اے۔ انسان، جانور، چرند، پرند، پہاڑ، دریا، درخت، پوری کائنات دی ہر شے دا آخرت اے۔ دنیا فنا دے رستے اُتے چل رہی اے۔ فنا دا سفر جاری اے۔ کائنات دیاں موجودات نوں انسان اپنے ہتھیں ختم کر رہیا اے۔ جنگلاں تے پہاڑاں نوں ختم کر کے وڈیاں وڈیاں عمارتاں بنائیاں جا رہیاں نیں۔ زمین تے قابض ہون لئی دریاواں دے زرخ موڑے جا رہے نیں۔ جنگل، پہاڑ، دریا تے ایہناں دے آسے جیون والی مخلوق مٹدی جا رہی اے۔ صوفیاں دے وچار نیں کہ دنیا اک سراں اے، عارضی ٹھکانا اے۔ ایہ دنیا فنا دا گھاٹ اے۔ ایس لئی موت نوں ہر ویلے یاد رکھنا چاہیدا اے۔ سنسار دے لو بھوج زُجھ کے آخرت نوں دلوں وسارنا نہیں چاہیدا:

لا: لا فناہ دے گھاٹ اُتے ڈیرا آن کے غافلا ماریا ای

گیوں رجھ سنسار دے لو بھ اندر کیہا حرص دا جال کھلاریا ای

تیرے ساتھ دے ساتھ لدا گئے دلوں موت دا خوف اتاریا ای

محمد شفیع ہٹ غفلتوں اکھیاں توں کاہنوں رب رسول وساریا ای (16)

کوئی جتنا وی طاقتور ہووے، انت مٹی اے۔ دنیا تے وڈے وڈے سورمے آئے جیہناں دیاں یادگاراں دنیا تے عبرت دا نشان نیں۔ کیوں جے اوہناں دی دولت، شان و شوکت، محل تے قلعے سب ایس دنیا تے رہ گئے، اوہ نال کچھ وی نہیں جاسکدے۔ اللہ تعالیٰ انسان نوں صرف تخلیق ای نہیں کیتا سگوں کئی طرح دے احساس وی عطا کیتے نیں۔ جیویں ہمزا دتے نفس وغیرہ۔ نفس اوہ طاقت اے، جیہڑی انسان نوں اچھے برے عملاں تے پریدی اے۔ نفس دیاں تن قسماں نیں۔ نفس امارہ، نفس لوامہ تے نفس مطمئنہ۔ ہر برائی دا کارن نفس امارہ نوں سمجھیا جاندا اے۔ تمام رذیلہ عملاں تے گناہاں دا ذمہ دار نفس اے۔ صوفی ساری حیاتی عبادتاں تے ریاضتاں کردا اے، نفس امارہ دی زد و بوج آندیاں ای ساری محنت برباد ہو جاندی اے۔ سبھے قرب حضوریاں توں ڈرکاریا جاندا اے۔

میاں محمد شفیع اختر ڈھاگرووی باعمل صوفی سن۔ اوہناں دے صوفیانہ طرز عمل دا اثر نہ صرف اوہناں دی حیاتی سگوں اوہناں دی شاعری اتے اگھڑواں اے۔ میاں محمد شفیع نے تصوف صرف شاعری وچ ای نہیں ورتیا۔ اوہناں دا کلام عشق الہی، عشق رسول، توکل، تسلیم و رضا تے عجز و انکسار دا سبق دیندا اے، اوہناں دی حیاتی ایہناں سبھے خصلتاں

نال پر چیا اے۔ انہاں صفتاں موجب ای اوہ آخری دم تک ہر من بھاؤنی شخصیت رہے۔ اوہناں دا اوڈا کمال ایہی سی کہ اک دور دراڑے پنڈ واسی ہون دے باوجود نہ صرف پنجابی، اردو تے فارسی وچ شاعری کیتی سگوں ساری حیاتی لکھت پڑھت وچ جتے رہے۔ اک دور دراڑے پنڈ دی ڈھوک وچ رہندیاں ہوئیاں وی اپنے علاقے وچ علم تے ادب دی شمع روشن رکھی۔

حوالے

- 1- Abdul Hakeem Ansari, Khwaja, Tameer-e-Millat, Lahore, Silsila-e-Aalia Tohidia, 1994, P:114
- 2- Safi Haider, Sayyed, Prof, Tasawwuf aur Urdu Shaairi, Lahore, Sindh Saagar Academy, 1948, P:37
- 3- Ali Abbas Jalalpuri, Wahdat-ul-Wujood Tay Punjabi Shaairi, 2nd Eddition, Lahore, Pakistan Punjabi Adbi Board, 1986, P:177
- 4- Akhtar Dhangarvi, Mian Muhammad Shafi, Armaghan-e-Chishti (Manuscript), Mamluka Mian Abdul Rasheed, Dhangri Mirza, Jehlum, P:9
- 5- Akhtar Dhangarvi, Mian Muhammad Shafi, Armaghan-e-Akhtar (Manuscript), Mamluka Mian Abdul Rasheed, Dhangri Mirza, Jehlum, P:307
- 6- Armaghan-e-Chishti (Manuscript), P:11
- 7- Akhtar Dhangarvi, Mian Muhammad Shafi, Majmua Ash'aar Akhtar (Manuscript), Mamluka Mian Abdul Rasheed, Dhangri Mirza,

Jehlum, P:67

- 8- Abdul Hakeem Ansari, Khwaja, Tameer-e-Millat, P:138
- 9- Majmua Ash'aar Akhtar (Manuscript), P:6
- 10- Armaghan-e-Chishti (Manuscript), P:14
- 11- Armaghan-e-Akhtar (Manuscript), P:277
- 12- Bulhay Shah, Kalam Bulhay Shah, Compiler/Translator: Mian Zafar Maqbool, Lahore, Maktaba Daniyal, P:340
- 13- Alquran, Surah Ibrahim, 68
- 14- Akhtar Dhangarvi, Mian Muhammad Shafi, See Harfi Salim S/o Muhammad Bashir(Manuscript), Mamluka Mian Abdul Rasheed, Dhangri Mirza, Jehlum, P:1
- 15- Alquran, Surah Almomin, 96
- 16- Akhtar Dhangarvi, Mian Muhammad Shafi, See Harfi Salim S/o Muhammad Bashir(Manuscript), P:19

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

☆ ڈاکٹر افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر واصف لطیف

THE RAJAS, MAHARAJAS OF PUNJAB THROUGH FOLK LITERATURE

لوک ادب راہیں پنجاب دے راجے، مہاراجے

Abstract

Folk literature and history have close relationship. It is the interpreter of our feelings. We get informations about the past through it. People related to other sciences can also benefit from it. Folk literature is much more than social sciences. This makes us feel its superiority. In this article, the writer has shed light on the role of Rajas, Maharajas of Punjab through folk literature. They played an important role in the development of Punjab during their reign. They were very brave and true to their words. There is very little mention of them in history, but in folk literature Raja Porus, Raja Kunal, Raja Puran, Raja Risalu, Raja Sarkap, Raja Bhauj and Maharaja Ranjit Singh are mentioned in detail.

Keywords: Folk Literature, Relationship,
History, Punjab, Ranjit Singh

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

حیاتی وکھو دکھ رنگاں دا مجموعہ اے ہر رنگ دکھری سیہان رکھدا اے ادب دے دکھو دکھ حصے نیں۔ اک اوہ ادب جیہڑا لکھتی شکل وچ محفوظ اے اوہدے لکھن والے داناں معلوم اے تے دو جا ادب اوہ جیہڑا صدیاں توں سینہ بسینہ وڈکیاں توں ٹردا اپنا سفر جاری رکھدا اے، ایہہ لوک ادب اکھواندا اے۔ لکھن والے داناں کوئی نہیں جاندا۔ سناون تے گاؤن والا اپنی مرضی نال گھٹا ودھاوی سکدا اے کیوں جے اوہنوں پتہ نہیں ہوندا کہ لکھن والا کون اے؟ لوک ادب وچ حیاتی دا ہر رنگ اے۔ جتھے پیار محبت عشق معشوقی دی گل اے او تھے ہاسا مخول، مٹی نال موہ وی لوک ادب وچ دسدا اے۔ ایس توں اڈ ایہدے وچ شادی ویاہ تے غمی خوشی، ہجر فراق حیاتی دا ہر رنگ دکھالی دیندا اے۔ لوک ادب تے تاریخ دی آپس وچ بڑی گورھی سانجھ اے۔ لوک ادب دے بغیر پنجاب دی تاریخ لکھنا ممکن نہیں۔ انج تے پنجاب دے راجیاں مہاراجیاں دی فہرست ڈھیر لمبی اے۔

پرانے سے توں ہُن تیکر جو مشہوری سکندر اعظم کھٹی دُنیا دے کسے ہووے بادشاہ نوں نہیں ملی۔ اوہدے ناں توں تاریخ دا ہر پڑھیا واقف اے۔ اوہ 356 ق۔ م نوں مقدونیہ فلپ دے گھر پیلہ دے مقام تے جمیا۔ مڈھلی تعلیم اپنے نانکیاں لیونی ڈس تے لائسی میکس توں حاصل کیتی۔ فیلاسوفی شاگردی کیتی۔ عظیم فلاسفر نے سکندر نوں حکومت تے جنگ کرن دے گر سکھائے۔ بال پئے اوہنے تھینز دے خلاف جنگ وچ اپنی بہادری ثابت کیتی سی۔ فلپ دے مرن مگروں 20 ورھے دی عمر وچ اوہنے 336 ق۔ م وچ حکومت سانجھ لئی۔ یہودیوں توں اڈساریاں توں اوس سہے بت پرست سن۔ فارس دے لوک زرتشت مذہب دے منن والے سن۔ یونان دا انکا جیہا ملک بے انت ریاستاں وچ وٹیا ہو یا سی۔ نا اتفاقی توں فیڈہ چکدیاں سکندر نے یونان فتح کیتا۔ سکندر سہے یونانیاں دا خیال سی کہ پنجاب دینا دی اخیر لی نگر مشرق وچ اے اوس توں اگے دُنیا مک جاندی اے۔ ایس لئی اوہنے ہندوستان دا رخ کیتا۔ اوہنے 326 ق۔ م وچ پنجاب اُتے ہلہ کیتا۔ ٹیکسلا دا راجا امبھی اوہدے اگے جھک گیا تے اپنے دُشمن راجا پورس اُتے حملہ کرن دی ہلاشیری دتی نالے بہت ساری مالی تے فوجی امداد وی دتی پر راجا پورس نے ڈٹ کے سکندر دا مقابلہ کیتا۔ امپیریل گزٹیر آف انڈیا وچ ایس بارے جا نکاری انج مملدی اے:

“The capital of this dependency was Taxila
Sanskrit (Takshasila), now the ruins of
shahdheri, but then a great and flourishing city,

which lay there marches from the Indus”.(1)

راجا مہی دی امداد پاروں سکندر اعظم ٹیکسلا تیکر اپڑ گیا راجا پورس نوں ہتھیار سٹن تے مجبور کر دتا۔ راجا پورس نے سکندر دی گل تے اُکا دھیان نہ دتا تے لڑن لئی میدان وچ آ گیا۔ ”کمال کہانی“ وچ ایس واقعے دا ویروا اے:

”سکندر ویہت دے لہندے آلے پاسے رُکیا ہے۔ ایلچی گھلیا سو پورس آل کہ

میں سُندا رہنا ہاں کہ توں وڈا ضدی جہیا راجا ہیں۔ میں جاونا سومنات

اُتے۔ ہتھیار سٹ جیویں مہی سٹن۔ مینوں لگن دے۔ پورس ولدا گھلیا، مہی

راجا ہے پر اچوت نہیں۔ نسلی نہیں۔ نسل مجبور کریندی ہے لڑن کان“۔(2)

راجا پورس بہادر راجا سی اوہنے جیون وچ کئی اوکڑاں داسا منا کیتا۔ راجا پورس تے سکندر دے وچکار ہوئی اے۔ راجا پورس جدوں سکندر نوں برچھا مارن لگا تے اوہدی نظر اپنے ہتھیں نبھے گانے تے پئی جیہڑا اوس دی مونہہ بولی بھین نے بنھیا سی۔ راجا پورس دی مونہہ بولی بھین نوشاہہ راجے کولوں گانا بنھن لگیاں وعدہ لیددی اے کہ اوہ اوہدے بیلی سکندر نوں نہیں مارے گا۔ ایس لئی راجا پورس سکندر نوں جانوں نہیں ماردا۔ تیر لگن پاروں راجا پورس بے ہوش ہو گیا۔ سکندر نے اپنے دوست میرونوں گھلیا کہ اوہ راجے نوں احترام تے آدرنال خیمے وچ لیائے۔ ہندوستانی بادشاہ شاہی خیمے وچ اپڑیا سکندر اوہنوں ملن لئی اگے ودھیا۔ اوہدی شان تے شوکت وکھ کے ڈھیر متاثر ہویا۔ راجے کولوں چُکھیا اوہدے نال کیہ سلوک کرے؟ سید محمد لطیف ہوریں لکھدے نیں۔

“Alexander asked the fallen king what he

would wish him to do for him. "To treat me,"

replied Porus, like a king”.(3)

سکندر دے دوست میروراجا پورس نوں جدوں زخمی حالت وچ خیمے وچ لیاندا اوس ویلے سکندر نے راجے کولوں پچھیا کہ دس تیرے نال کیہ سلوک کیتا جائے؟ راجا پورس گھبرایا نہیں تے بڑی جی داری نال جواب دتا کہ اوہدے نال اوہو سلوک کیتا جاوے جیہڑا اک بادشاہ، بادشاہ نال کردا اے۔ اکھان اے:

”بادشاہ نال بادشاہواں والا ای سلوک کیتا جاندا اے“۔(4)

لوک ادب موجب سکندر نوں پنجابیاں ای ڈکیا سی تے اوہ لڑائی توں تنگ آ کے راوی تے بیاس دے وچکار

لے علاقے راہیں امی ساہیوال، ملتان تے سندھ راہیں واپس ٹر گیا۔ ملھی قوم ملتان وچ سکندر بادشاہ نال بڑی بہادری نال لڑی تے سکندر دامونہہ بھن دتا۔ اوہ زخمی ہو کے یونان ول نسیا تے راہ وچ امی مر گیا۔ پٹھلا اکھان ایس واقعے ول امی سینت اے:

سنکھی جہاں دی ڈاڈھی، سوڈھی جہاں دی ماء
ملھی جنے پنج پتر، ڈاہر، بھٹ، نانچ، شجرا تے لنگاہ (5)

راجا اشوک بنارس داراجاسی جیہدے پٹھ کئی راجے ٹکے تار دے سن۔ اشوک نے بنارس وچ بہہ کے ٹیکسلا تیکر بادشاہی کیتی۔ راجا اشوک دا کوئی پتر نہیں سی۔ فیر کسے اللہ والے فقیر دی دعا نال راجے نوں اللہ نے پتر دتا۔ جس دا ناں کنال رکھیا گیا۔ راجے اشوک نے اپنے پتر نوں دینی تے دنیاوی تعلیم دیوائی۔ راجے نے اکی ورھے تیکر تعلیم حاصل کیتی۔ جس ویلے اوہ تعلیم حاصل کر کے آیا راجے اشوک نے خوشی منائی سارے ہند دے راجیاں نوں دعوت دتی۔ راجا کنال سوہنا گھبر و جوان سی، جیس پاروں اوہدی مترئی ماں اوس تے عاشق ہو گئی۔ ڈاکٹر حفیظ سید ہوراں موجب:

”یہ نوجوان عورت کردار کی مضبوط نہ تھی اور نہ ہی اسے اصول و ضوابط کا خیال تھا۔ اس نے اپنے سوتیلے بیٹے کنل پر ڈورے ڈالنا شروع کر دیئے۔ کنل اس کی مرحومہ پیشرو کا بیٹا تھا اور اس کی آنکھیں غضب کی خوبصورت اور پُرکشش تھیں۔ نیک طنیت شہزادے نے اپنی سوتیلی ماں کی اس پیش

قدی کا کوئی مثبت جواب نہ دیا“۔ (6)

جدوں راجے کنال نے شکنتلا دی گل نہ منی تے اوہدے دل وچ غصے دے بھانھڑ چن گئے کسے طرح راجے کنال کولوں اپنی بے عزتی دا بدلہ لوے ایس لئی اوہنے راجے کنال اُتے جھوٹی تہمت لائی کہ مینوں بھیڑی نظر نال ویکھیا۔ ٹیکسلا توں سنہیا آیا کہ ٹیکسلا دا گورنر باغی ہو گیا اے۔ راجے اشوک نے راجپوتاں کولوں پچھیا کہ کوئی راجپوت میرے کولوں انعام لے کے ٹیکسلا دے گورنر داسر کٹ لیا وے۔ رانی شکنتلا نے راجا اشوک نوں راضی کر لیا کہ اوہ اپنے پتر کنال نوں ٹیکسلا دے گورنر دے خلاف لڑن لئی گھلے۔ راجے کنال دی ٹیکسلا دے گورنر نال گل بات ہون مگروں صلح ہو گئی۔ تاں چاہندی سی کہ جنگ ہو وے تے راجا کنال مر جا وے۔ رانی نے دھوکے نال راجے ولوں ٹیکسلا دے گورنر نوں جھوٹا خط گھلیا کہ کنال دیاں اکھاں کڈھ دے۔ نہیں تاں میں تہاڈے خاندان دے چالھی بندے مار

دیواں گا۔ ٹیکسلا دے گورنراکھاں کڈھ دتیاں۔ ایہہ سُن کے راجا اشوک دیاں اکھاں کھل گئیاں کہ رانی شکنتلا دی چال اے۔ رانی شکنتلا اپنی غلطی من لئی تے راجے کنال کولوں معافی منگ لتی۔ راجے کنال نے اپنی مترئی ماں کولوں بدلہ لین تھان اوہدی گود ہری کرن دی دعا دتی تے تخت اُتے بیٹھن دی تھان فقیرانہ زندگی گزارن نوں ترجیح دتی۔ راجا سالبھان جیمہ نوں راجا سلوان وی آکھیا جاندا اے، سیالکوٹ داراجاسی۔ اوہدے بارے آکھیا جاندا اے کہ سیالکوٹ دی نینہ اوہنے اپنے ہتھان نال رکھی سی۔ امپیریل گڈ پیئر آف انڈیا موجب:

“The legendary history of the district is connected with Raja Salivahan, the reputed founder of the town of Sialkot”. (7)

راجا بہت دلیر آدمی سی۔ اوہدے دور وچ سیالکوٹ نے ترقی کیتی۔ سیالکوٹ دی مڈھلی تاریخ نال راجا سالبھان دا بڑا گوڑھا تعلق اے۔ راجا سالبھان دیاں دور انیاں سن۔ اک اچھراں تے دوجی لوناں۔ راجا پورن رانی اچھراں دی ککھوں جمیا۔ شہزادے پورن نوں بارھاں ورھے لئی بھورے وچ پادتا گیا۔ باراں ورھے بعد پورن بھگت سبھ توں پہلاں مترئی ماں لوناں نوں ملن گیا۔ مشیراں، وزیراں پورن نوں روکیا:

ماواں ہوندیاں مترئیاں بُریاں

محلان نوں نہ جائیں پورنا (8)

راجا پورن جدوں جمیا تے اوہدے پیونے جوتشیاں کولوں اوہدی قسمت دا حال پچھیا۔ جوتشیاں دسیا کہ بادشاہ باراں ورھے راجے توں دور رہوے کیوں جے راجا اوہدے لئی منحوس سی۔ بادشاہ نے انج امی کیتا تے راجے نوں بھورے پادتا۔ باراں ورھے لنگھ گئے تے پیو پتر دے ملن دی گھڑی آئی راجا پورن محل آیا تے اپنے ماں پیونوں ملیا۔ پتہ لگا کہ اوہدے پیونے دوجا ویاہ کیتا ہویا اے اوہ مترئی ماں نوں ملن گیا کہ اوہ اوہدی ماں ای سی پر جدرانی لونا پورن نوں ویکھیا تے ویکھدی رہ گئی۔ اوہ اوہدے ہان دا گھبرو جوان سی۔ پورن دے حسن تے جوانی نوں ویکھ کے اوہ اوہدے اُتے عاشق ہو گئی۔ اک دیہاڑے موقع پا کے اوہنے پورن نوں محل وچ سد یا تے گناہ لئی آکھیا۔ اشفاق نیاز ہوریں ”تاریخ سیالکوٹ“ وچ لکھدے نیں:

”رانی لوناں نے ایک مناسب موقع پر پورن کو تنہائی میں یاد کیا۔ پورن

حاضر ہوا، داخل ہوتے ہی رانی کا حسن نکھار بن کر پورن کے بازوؤں کو لہڑا
گیا، پورن کی حیا اور پاس ادب صدف کو موتی نہ دے سکا، اور وہ گھنیرے
بادلوں میں سے بجلی کی طرح باہر کوند گیا۔“ (9)

جوان اوہدی مترتی ماں اوہدے تے عاشق ہوگئی اوہنوں اپنے ول راغب کرن دی کوشش کردی پر راجا نیک
سی۔ اوہدے دل وچ رب دا خوف سی اوہ گناہ تے راضی نہ ہو یا تے او تھوں نس گیا۔ راجا پورن دے رویے تے رانی
نوں بڑا غصہ آیا اوہنے بدلہ لین لئی پورن دے خلاف راجا سا لبھان نوں جھوٹی شکایت لادتی:

“She complained to the Raja, and made him
believe by her persuasive ways that Puran had
forced her to committ sin with him” (10).

راجا سا لبھان نے لوناں دی گل سچ مندیاں ہو یاں پورن نوں سزا دتی اوہدے ہتھ پیر کٹوا کے اک کھوہ وچ
سٹوا دتا۔ فیر گورونے پورن نوں کھوہ وچوں کڈھوایا۔ اللہ معجزے پاروں پورن دے ہتھ پیر سلامت ہو گئے۔ گورونے
اوہنوں ماپیاں کول سیا لکوٹ گھل دتا۔ او تھے اوہنے اک سسکے باغ وچ ڈیرالایا۔ پورن دی دُعا نال سارا باغ ہرا ہو گیا۔
لوک پورن دے معتقد ہو گئے۔ راجا سا لبھان دے رانی لوناں دی اولاد نہیں سی۔ جدوں اوہنے پورن دیاں کرامتاں
سُنیاں تے راجا سا لبھان تے رانی لونا فقیر کول گئے تے اوہدے اگے اولاد لئی بینتی کیتی۔ پورن نے راجے نوں مخاطب
کردیاں ہو یاں آکھیا۔ اشفاق نیاز ہو ریں ایس واقعے دی دس انج پاندے نیں۔ پورن نے اپنی مترتی ماں نوں چولاں
دادانہ دتا تے آکھیا کہ اوہدے گھراک پتر جمے گا۔ پراوہ اوہدے کول نہیں رہوے گا سگوں اوس توں وچھڑ جائے گا۔ راجا
جیور باگڑ دیس دارا جاسی۔ اوہدی کوئی اولاد نہیں سی۔ اوہ بڑا پریشان رہندا سی۔ اک دیہاڑے مالک اگے جھک کے
دعا کیتی۔ راجے جیور وانگوں اوہدی رانی باچھل دے دل وچ وی اولاد دی بڑی سدھہ سی۔ اوہ گور وگور کھنا تھ اگے گڑ گڑا
کے بینتی کردی اے کہ اولاد دے باجھوں مینوں کجھ چنگا نہیں لگدا تسیں میرے لئی دعا کرو۔ اگوں گور و جی چن ورگے
پتر دی خوشخبری دتی۔ ایس طرح گور وگور کھنا تھ دی دُعا نال راجا جیور تے رانی باچھل دے گھر گگ راج کمار جمیا:

ست سمندر پار ہے دھوپ نگر استھان

راجا سا نبھا نام ہے، جس کا کروں بکھان (11)

راجا سرکپ لوک کہانی وچ راجا رسالو نال چو پڑ کھیڈ دیاں دسد اے۔ ایس کھیڈ وچ راجا رسالو نے سردی بازی لائی۔ چو پڑ کھیڈن توں پہلاں راجا سرکپ نے راجا رسالو نال کجھ گلاں طے کیتیاں۔ راجا سرکپ نے پہلی بازی تے اپنی ساری سلطنت لادتی، دوجی واری تے ساری دولت تے تیجی واری تے اپنا سر۔ مقابلے وچ راجا رسالو نے پہلی بازی تے اپنے ہتھیار، دوجی تے گھوڑا تے تیجی تے سر۔ کھیڈ شروع ہو گئی۔ راجا سرکپ نے جنوراں دی مدد نال راجا رسالو کو لوں دو واریاں جتیاں، فیراوس راجا رسالو داسر جتن لئی کئی حربے ورتے۔ اوہنے سوہنیاں زنانیاں راجا رسالو آگے پیش کیتیاں راجا رسالو سرکپ دیاں چالاں نون جان گیا۔ ایس لئی اوہنے محتاط طریقے نال دوبارہ کھیڈ شروع کیتی۔ اوس ویلے اک ملازم نے سرکپ نوں بیٹی پیدا ہون دی خبر دتی۔ اوہدے موجب بچی اوہدی بد قسمتی دا کارن سی اے۔ ایس لئی ایہہ نوں مار دیو۔ ایہہ سُن کے راجا رسالو نے سرکپ نوں آکھیا کہ اگر توں میرے سامنے زمین اُتے نک نال لکیراں کھجیں تے وعدہ کریں کہ فیر کسے نال سردی بازی لا کے چو پڑ نہیں کھیڈیں گاتے ایہہ بچی جیہڑی تیرے گھر جی اے، مینوں دے دے تے میں ایس ویلے تیری حیاتی بخش دیواں گا۔ سرکپ نے ایہہ شرط من لئی۔ راجا ماہی پرکاش سورج بنسی راجیاں دے خاندان وچ چوتھا راجا سی۔ ماہی پرکاش دی عمر بارہاں ورھے سی کہ کو تھل دے راجے نال اوہدا جھگڑا ہو گیا تے دشمن نسا دتا گیا۔ راجا بھوج انصاف پسند تے سخی سی۔ راتاں نوں کیس وٹ کے رعایا دی خبر لیند ادکھ سکھ توں جانو ہوند اوہناں دیاں لوڑاں تھوڑاں پوریاں کردا۔ محمد قاسم فرشتہ موجب:

”راجہ بھوج پوار قوم سے تعلق رکھتا تھا۔ اس نے عدل و انصاف اور سخاوت

میں ہر طرح سے بکرماجیت کی پوری پوری تقلید کی۔ وہ راتوں کو بھیس بدل

بدل کر پھرتا تھا اور ضرورت مندوں اور فقیروں وغیرہ کے حالات سے آگاہ

ہو کر ان کی خبر گیری کرتا۔ وہ ہمیشہ اپنی رعایا کی خوش حالی اور آسودگی کی

کوشش کرتا تھا“۔ (12)

راجے بھوج اُتے ہونی ورت گئی اوہدا راج پاٹ گھس گیا۔ فقیر ہو گیا اک دن محل آیا۔ رانی نے اوہنوں فقیر سمجھ کے خیرات دین لئی محل وچ بلایا۔ ہونی رب دی رانی داست لکھا ہار کاٹھ دی مورتی نے نکل لیا۔ رانی نے ہار غائب ویکھ کے فقیر اُتے چوری دا الزام لایا۔ راجے نے بغیر کسے تحقیق دے راجے بھوج دے ہتھ پیر وڈھا کے مخلوں پار سٹ دتا۔ گنگا پتی اوہنوں موڈھیاں تے چک کے گھر لے گیا تے اوس دی سیوا کرد رہیا۔ اخیر راجا ٹھیک ہو گیا۔ گنگا پتی

اوہنوں اپنی گادھی اُتے بٹھا چھڈ دا۔ راجے بھوج نے دیکھ راگ گانا شروع کیتا جینوں سُن کے راجے دی دھی اوہدے اُتے عاشق ہو گئی تے اوہنوں ویاہ داسنیہا گھلیا۔ راجا بھوج اُتے ہونی داوارا بیت چکیا سی۔ راجے بھوج نوں اللہ تعالیٰ نے دوبارہ ہتھ پیر دے دتے۔ کاٹھ دی مورتی نے وی چندن ہار اُگل دتاسی۔ راجا بھوج دوبارہ تخت اُتے بیٹھاتے اوہنے گنگا تہی نوں پیو دا درجہ دتا۔ پٹھلے اکھان وچ ایسے واقعے ول ای اشارہ اے۔

دکن، مدراس تے بنگال وانگر پنجاب وچ اٹھارھویں صدی وچ آزادی دیاں لہراں ہڑھ بن چکیاں سن کئی مقامی سرداراں اپنیاں حکومتاں قائم بنائیاں۔ نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی دے ہلیاں تے لٹ کٹ دے نتیجے پنجاب وچ مغلاں دا بچپا کھچیا اثر وی مُک گیا سکھاں تھان تھان اپنیاں سرکاراں قائم کر لیاں۔ ہندو، مسلمان تے سکھ بھنگی سرداراں دی حکمرانی توں تنگ سن۔ اوہناں سب نے اکٹھیاں ہو کے مہاراجا رنجیت سنگھ اگے بنتی کیتی کہ ساہنوں ایہناں دے ظلم توں بچایا جائے۔ مہاراجا رنجیت سنگھ نے اوہناں دی فریاد سن کے 7 جولائی 1799ء نوں اپنی 25000 فوج دے نال لہور تے قبضہ کیتا۔ قبضہ کرن مگروں لہور دے سارے دروازے کھول دین دا حکم دتاتے اپنے مہاراجا ہون دا اعلان کیتا تے نال ای اپنے ناں داسکھ وی جاری کردتا۔ کیتا محمد آصف خاں ہوراں موجب:

”جولائی 1799ء نوں اوس نے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ 1801ء وچ رنجیت

سنگھ نے اپنے ”مہاراجہ“ ہون دا اعلان کیتا تے اپنے ناں داسکھ جاری

کیتا۔ جس نوں نانک شاہی آکھیا جانداسی“۔ (13)

رنجیت سنگھ اپنے ماں پیو دا کلا پترسی۔ اوہنوں بڑے لاڈ پیار نال پالیا گیا پر نکے ہون دیاں اوہنوں ماتانگی کہ بچن دی کوئی امید نہ رہی۔ ماپیاں دیاں دعاواں نال اوہنوں نویں حیاتی تے مل گئی پر اوہدی اک اکھ ضائع ہو گئی۔ ایہدے بارے ہندوستان دیاں مقامی زبانوں وچ لوک کہانیاں تے اکھان ملدے نیں۔ رنجیت سنگھ بارے آکھیا جاندا اے کہ اوہ اک اکھ توں کاناسی:

”ہنوز خُر دتھا کہ اس کو اس قدر چچک نکلی کہ کسی کو اس کی امید زیست نہ تھی۔

آخرش صحت تو ہوئی لیکن اس عارضہ سے ایک آنکھ اس کی جاتی رہی“۔ (14)

جتھے تاریخ دیاں کتاباں وچ رنجیت سنگھ بارے معلومات نیں کہ چچک پاروں اوہدی اک اکھ دانور ضائع ہو

گیا سی اوہتھے کئی لوک گیت تے اکھاناں راہیں جانکاری ملدی اے کہ اوہ واقعہ ای کاناسی:

شاہ بہادر رنجیت سنگھ کا نا
اک اکھے دیکھے سبھ نوں (15)

اوہدی بڑی دہشت سی۔ اوہدے دربار وچ کسے نوں کا نا آکھن دی جرات نہیں سی۔ درباری اوہدے ناں توں ڈردے سن۔ لوک ادب موجب جتھے اوہ بڑے رعب نال راج کردا اتھے ای لوکا ئی نال اوہدا سلوک بڑا چنگا سی۔ اک واری مراٹیاں وچکار شرط لگ گئی پئی جو رنجیت سنگھ نوں اوہدے مونہہ اتے کا نا آکھے اوہنوں انعام دتا جاوے گا۔ ایہہ شرط پیغام قریشی نے جت لئی۔ اوہنے مہاراجے نوں اوہدے مونہہ اتے کا نا دی آکھیا تے انعام وی لے لیا:
تیری اکو اکھ سلکھنی تے ڈلہکاں مارے

نیوں نیوں کرن سلام دو نیناں والے (16)

رنجیت سنگھ نے اپنے دور حکومت وچ عام ورتوں دیاں شیواں اتے ڈھیر ٹیکس لایا۔ اناج تے سبزیاں اتے وی ٹیکس، وپاریاں نال بڑا سخت رویہ رکھیا جاندا۔ شے خریدن لگیاں وی ٹیکس وصول کیتا جاندا کان اتے لیا کے وچکن لگیاں وی ٹیکس وصول کیتا جاندا۔ نریندر کرشن سنہا ہوراں دے موجب:

”شمال مغربی سرحد کے بندوبست میں رنجیت سنگھ کو اپنے لگان ہی سے زیادہ تر مطلب تھا۔ انصاف وغیرہ کی اسے قدرے فکر نہ تھی۔ حالانکہ یہ کہنا کچھ ناجواب ہوگا کہ جہلم پار کے بہت بڑے علاقے پر حکومت کرنے کی بجائے رنجیت سنگھ تادم زیست برسر پیکار اور لوٹ مار کرتا رہا“۔ (17)

رنجیت سنگھ دے دور وچ جولاہیاں اتے وی ٹیکس سی۔ ٹیکس پنچ روپیے فی کھڈی تے چھ روپیے فی تانا وصول کیتا جاندا جس پاروں اک جولاہی نے رنجیت سنگھ نوں شکایت کردیاں مہنا ماریا:

رنجیت سنگھ کا نا

پنچ روپیے کھڈی لیندا، چھ روپیے تانا (18)

رنجیت سنگھ نے سرحدوں و دھاں لئی ملتان اتے کئی حملے کیتے۔ اخیر اوس ملتان دے گورنر نواب مظفر خان نوں مروا کے ملتان اتے قبضہ کر لیا۔ لاہور تے ملتان فتح کرن مگروں رنجیت سنگھ نے شیخوپورہ دا قلعہ فتح کرن دا منصوبہ بنایا۔ قلعے اتے امیر سنگھ دا قبضہ سی۔ رنجیت سنگھ نے اپنے پتر کھڑک سنگھ نوں امیر سنگھ کول گھلایا کہ اوہ قلعہ شیخوپورہ دا قبضہ

چھڈ دیوے۔ امیر سنگھ نے قبضہ چھڈنے لئی شرط رکھی جس دا ویر والوک کہانی وچ اے:

”اتن نوں مہاراجرنجیت سنگھ لہور آ کے فتح کر لیا۔ لہور فتح ہو یا مڑ ملتان وی فتح

ہو گیا۔ ایہہ قلعہ شیخوپورے دا اوہدے خیال وچ ای ناہی۔ ایدے پتر

کھڑک سنگھ نوں گھلپوس بھی امیر سنگھ دے کولوں قجا چھڈا۔ امیر سنگھ نوں

کھڑک سنگھ آکھیا، ”ایہہ قلعہ چھڈ دے۔“ اوس آکھیا، ”میں نہیں چھڈنا، انج

چھڈنا ہاں کہ رنجیت سنگھ ایس قلعے اُتے میری تھانیداری قائم رہن دیوے

تے مڑ ملتان میں اوہدی طرفوں نائب بنداں۔ میں انج نہیں چھڈدا“۔ (19)

مہاراجارنجیت سنگھ بہادر راجا سی۔ پنجاب اتے حکومت سی۔ انگریزاں دکن تے دلی تے قبضہ کرن مگروں

پنجاب ول ویکھنا شروع کیتا۔ مہاراجادی مضبوط تے طاقتور فوج نال لڑن پاروں ایسٹ انڈیا کمپنی کچراندی رہی۔ اخیر

ایسٹ انڈیا کمپنی نے مہاراجارنجیت سنگھ نال معاہدہ ”امرتسر“ کر لیا:

”25 اپریل 1809ء نوں مہاراجارنجیت سنگھ تے انگریزاں وچالے ”صلح

نامہ امرتسر“ لکھیا گیا۔ دونوں دھراں وچ کارتلج دریا نوں سرحد متھیا گیا۔ پار

انگریزی راج تے اُرار مہاراجہ دا۔ انگریزاں لدھیانہ چھاؤنی پائی تے

مہاراجہ نے اوہناں دے سامنے پھلور قلعہ بنایا“۔ (20)

جدتیک انگریزاں نوں رنجیت سنگھ نال مطلب سی اوہناں نے دوستی نبھائی۔ جدوں ہندوستان وچ اوہناں

دے پیرکپی طرح جم گئے اوہناں اپنا معاہدہ توڑ دتا۔ ڈاکٹر گنڈ سنگھ موجب:

”پر دوجے پاسے انگریزاں نے دوستی پوری طرح نہ نبھائی۔ اوہ دوستی نوں

زری اک ویلا ٹپاؤ گل ای سمجھدے سن۔ سارے سیاسی مطلبی یاراں واکن

انگریز اُتے دیر تک ای دوست سن جتنی دیر اوہ اوہناں نوں آپ نوں سوتر

بہندی سی“۔ (21)

مہاراجارنجیت سنگھ دے اخیر لے دناں وچ اوہنوں ہندوستان دا نقشہ دکھایا گیا جہدے وچ پنجاب توں اڈ

سارے ہندوستان نوں لال دکھایا گیا کیوں جے پنجاب توں اڈ سارے ہندوستان اُتے انگریز قابض سی۔ مہاراجا

آکھیا کہ اک دیہاڑے سبھلال دے سے گا۔ اخیر لی عمرے مہاراجے نوں فالج ہو گیا۔ اوہدی گل بات کرن دی طاقت مک گئی۔ صرف اشاریاں نال گل بات کر سکدا۔ اوہدی صحت دن بدن خراب ہوندی گئی۔ اوڈک اوہ 27 جون 1839ء نوں چلانا کر گیا۔ مکدی گل ایہہ اے کہ سکندر اعظم نے 326 ق م وچ درہ خیبر راہیں پنجاب اتے بلہ بول دتا۔ ٹیکسلا دے راجا مہی نے اوہدی مدد کیتی راجا پورس نے ڈٹ کے سکندر داما مقابلہ کیتا واپس پرتن تے مجبور کر دتا۔ راجا سا لبھان نے سیا لکوٹ دی بیہ رکھی۔ تے سیا لکوٹ دی ترقی لئی ڈھیر کم کیتے۔ راجا اشوک بنارس دارا جا ہو یا اے۔ اوہنے بنارس وچ بہہ کے ٹیکسلا تیکر بادشاہی کیتی۔ اوہ اپتر کنال مترئی ماں دے ظلم دا شکاری اوہدی چال پاروں اوہدیاں اکھیاں بے نور ہو گئیاں۔ راجا ماہی پرکاش سورج بنسی راجیاں دا چوتھا راجا سی۔ راجا بھوج انصاف پسند راجا سی۔ مہاراجا رنجیت سنگھ تاریخ وچ اچ کوٹی تے اے۔ اوہنے حکومت سانبھن مگروں پنجاب حکومت دیاں سرحدان نوں ودھایا۔ دشمنان دا چن چن کے صفایا کیتا۔ کھلے ذہن دا بادشاہ سی۔ اوہدے راج سے لوکائی نوں رائے دے اظہار دا پورا حق سی۔

حوالے

- 1- Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab, Vol I, Lahore: Aziz Publishers, 1976, P:17
- 2- Saeed Bhutta, Kamal Kehani, Lahore: Sanjh, 2006, P:40
- 3- Syed Muhammad Latif, History of the Punjab, Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2009, P:33
- 4- Sanawar Chadhar, Lok Tawareekh, Lahore: Sanjh, 2008, P:124
- 5- Shaukat Mughal, Saraiki Akhan, Multan: Jhok Publishers, 2004, P:41
- 6- Dr. Hafeez Syed, Ashok-e-Azam, Lahore: Nigarshat, 2003, P:178
- 7- Punjab Government, Imperial Gazetteer of India Punjab, Vol II, Lahore: Aziz Publishers, 1976, P:76-77

- 8- Dr. Saif ur Rehman Dar, Rukh Tan Haray Bharay, Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1985, P:43
- 9- Ashfaq Niaz, Tareekhe Sialkot, Sialkot: Niaz Accademy, 5th Edition, 2009, P:27
- 10- R.C. Temple, The Legends of the Punjab, Vol 1, Islamabad: Institute of Folk Heritage, 1981, P:1-2
- 11- R.C. Temple, P:171
- 12- Muhammad Qasim Frishta, Tareekhe Frishta,Translator-Abdul Hai Khawaja, Mushafiq Khawaja, Vol,1, Lahore: Al Meezan, 2013, P:40-41
- 13- Shah Muhammad, Jang Hind Punjab-Compiler, Muhammad Asif Khan, Lahore: Aziz Book Depot,1972, P:35
- 14- Noor Ahmad Chishti, Tehqeeqate Chishti, Lahore: Al Faisal, 2006, P:145
- 15- Kanwal Mushtaq, Bolian, Lahore: Idara Suraj Mukhi, 1987, P:71
- 16- Sanawar Chadhar, P:170
- 17- Nrender Krishan Senha, Maharaja Ranjeet Singh, Translator-Kailash Chand Ch, Karachi: City Book Point, 2nd Edition, 2007, P:101
- 18- Wanjara Baidi, Lok Akhday Han, Patiala: Sahat Akadmy, 1959, P:114
- 19- Saeed Bhutta, Bar Kehani, Lahore: Sanjh, 2011, P:126
- 20- Shah Muhammad, P:35
- 21- Dr.Ganda Singh,Punjab uttey Angraizan da Qabza, Lahore: Suchait, 2005, P:5

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 7, Jan.-Dec. 2023

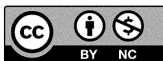
چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2023ء، مسلسل شمارہ 7

☆ ڈاکٹر محمد عرفان الحق، ڈاکٹر کرامت علی منٹ

CONFLICT MANAGEMENT IN HEER WARIS SHAH**ہیر وارث شاہ دے جھیلیاں داخل****Abstract**

Present research paper is about the critical and analytical study regarding prevention, transformation, management and resolution of conflicts in the classical tragic love story of Heer Waris Shah. Conflict is basic human instinct and its resolution is basic need of human being. While man has been involved in conflicts since day one, he is also active in searching for their solutions. In present era researchers and experts from the well-known universities are searching about this topic and presenting their findings regarding conflicts and their solutions. Every religion presented solutions of conflicts to their followers. Islam presents comprehensive system regarding conflicts of life and their solutions. Now a day the topic of conflict management becomes a scientific subject of social science. Syed Waris Shah presented the romantic story

☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کچرل سٹڈیز پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کچرل سٹڈیز پنجاب یونیورسٹی، لاہور

of Heer in 18th century. He has beautifully made the basic instincts of human life as a subject of his poetry. Especially the conflicts and their resolution are planted in natural style. Infact story of Heer reflected a tragic life of common man in the common society of Punjab in which he seems to be immersed in constant struggle at every moment. Waris Shah has skillfully presented human problems in the form of a romantic yet tragic story. Tragedy is actually the conflicts of life by facing them a person become helpless in front of destiny. Waris Shah has presented the resolution of conflicts from religious, socio-psychological and cultural aspects. In this article there has been a detail discussion about the resolution of disputes regarding tradition and modernity. This topic is new and important in the field of Punjabi research and criticism.

Keywords: Management. Resolution. Heer
Cultural. Tradition

”Conflict“ سماجی سائنساں تے سماجیات دے علماں وچ گل بات داسب توں وڈا سرنواواں اے۔
جس نوں اُردو وچ ”تنازع“ آکھیا جاندا اے۔ تنازع عربی زبان دا لفظ اے۔ محمد حسین نے سیرت نبوی ﷺ کی
روشنی وچ بیان کیتا:

”تنازع عربی زبان کا لفظ ہے اور نزاع سے مشتق ہے۔ ”نزاع“ کا معنی
کھینچنا ہے۔ پس دو یا دو سے زائد افراد کا کسی چیز کو اپنی طرف کھینچنا تنازع

کہلاتا ہے۔ جب کہ عام بول چال میں تنازع اختلاف، جھگڑے یا کش مکش کو کہا جاتا ہے۔ (1)

اصطلاحی طور پر تنازع کم از کم دو لوگوں یا گروہوں وچکارا جیہا سمبندھ اے جہاں دے مفاد، مقصد، نظریے یا لوڑاں وچ حقیقی تے تصوراتی طور تے ٹال دیا عدم مطابقت ہوئے۔ فائدیاں یا نظریاں دے ٹا کرے دی بنیاد تے جھگڑے دے فریق اک دوجے دے خلاف رد عمل وکھاندے نیں۔ عام طور تے جھگڑے نوں امن والٹ سمجھیا جاند اے، جد کے امن والٹ خوف اے تنازع خوف دا اہم سبب اے۔ امن تے خوف دے ٹا کرے نوں قرآن مجید وچ سورت القریش راہیں سمجھیا جاسکد اے:

وَأَمْنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ ۝

تے خوف وچ اوہناں نوں امن دتا (2)

”تنازع“ نظریاتی اختلاف اے جیہڑا قوماں تے تہذیبیاں وچکار تباہی تے بربادی دا کارن اے۔ ”تنازع“ حق تے شر وچکار آڈے دا ڈھ اے۔ تہذیبیاں دا ٹا کر وی اے تے انسانی غرضاں دا تصادم وی۔ زر، زمین تے زن دالالچ وی اے تے اختیار دی چاہ وی۔ ہور دی خواہش وی تے بقادی کوشش وی۔ حقیقت وچ ”تنازع“ نے حیاتی نوں ہر پاسیوں وگن وچ ولیا ہویا اے۔ ایہ ادبی لکھتاں دا اوہ عروج اے جس توں بغیر تخلیق نامکمل تے بے سواد رہندی اے۔ جھگڑے ہر تھاں نیں تے اپنی پچھان آپ کروالیندے نیں۔ سماجاں تے رہتلاں وچ جھگڑیاں دی پچھان اچرج نہیں حل دا اسلوب اہم اے۔ شعور تے سوجھ نے حیاتی دے جھگڑیاں دے تجزیاں، اوہناں دے حل دے اصولاں، ضابطیاں تے قاعدیاں بارے کھوج تے پرکھ دا سلسلہ علمی تے ادارہ جاتی پدھرا تے لیاندا۔

پنجاب دے سانجھے سماج دے مہا پرچارک وارث شاہ؟ نوں حیاتی دیاں عالم گیر حقیقتاں چچ نال بیان تے خاص کمال سی۔ وارث دافن اجو کے تخلیقی، تحقیقی تے تنقیدی شعوری قاعدیاں دے سانچیاں وچ جڑیا اے۔ کمال پاروں وارث شاہ ہر خاص تے عام کولوں سلاہنا کھٹ دا۔ وارث شاہ دی ہیر انسانی حیاتی دے تجزیاں تے نیچیاں بارے تخلیق کیتی گئی ٹھوس تے موکلی لکھت اے جس وچ شاعر نے کمال اچیر تانال حیاتی دیاں اونچاں تے نیچاں نوں

کھنگالیا۔ حسین شہدوں حیاتِ داکوئی پکھ ہیرتوں باہر نہیں جا پدا اوہناں لکھیا:
 ”زندگی وچ اے تائیں اجیھا ویلا کوئی نہیں آیا جتھے مینوں کوئی وی شعری،

ادبی تے فنی لوڑ پئی ہووے تے شاہ ہوراں پوری نہ کیتی ہووے“۔ (3)

وارث شاہ دی ہیر وچ جھگڑیاں دا بیان اوہدوں شروع ہو یا جدوں موجود چوہدری تے سب توں نکلے پتر
 دھید ونوں باقی دھیاں پتر اں نالوں ودھ چاہ دتی۔ بھراواں وچ حسد دا جذبہ نسیا اوہناں پو پجوں کھل کے اظہار کیتا۔
 اخلاقی، سماجی تے معاشی دبا پاروں موجود چوہدری دے ہوندیاں ایہ جھگڑا دیار ہیا۔ باپ دے مرن مگروں تنازع اپنی
 فطری صورت وچ نسر دا اے، جدوں بھرا قاضی تے سر پینچ نوں نال رلا کے بنجر زمین دھید و دے پیٹے پاندیاں بھونئیں
 دے رولے وچ لگا دالیندینیں۔ اپنے ولوں اوہناں تنازع حل کر لیا جدوں پٹے چو پڑ کے ونجھلی و جان والا ہل چلان
 گیا تے بھراواں دے دھرو دی حقیقت اوس دے سامنے آ گئی۔ ماس نوہواں توں وکھ ہوندا۔ ایسے پاروں رانجھا کھلم کھلا
 بھراواں نوں دوش دین دی تھو ویں بھرا جئیاں نال آڈالایا تے سارا دوش بھرا جئیاں نوں دتا۔

تساں چھترے مرد بنا دتے سپ رسیاں دے کرو ڈاریونی

را بے بھوج دے مکھ لگام دے کے چڑھ دوڑیاں ہوٹوئیں ہاریونی

کیرو پانڈواں دی صفا گال سٹی ذرا گل دے نال ہر یاریونی

راون لنک لٹائیکے گرد ہو یا کارے تساں دے ہین ہتیار یونی (4)

بھرا جئیاں اوہدے توں بھریاں پیٹھیاں سن۔ اک تے دھید و اوہناں دے جنیاں توں چوکھا سوہنا تے
 ماییاں دالا ڈلاسی۔ اوہنے اپنا جتا سوارن تے ونجھلی و جان توں سوا کدی ہو ر کوئی کم وی نہ کیتا اوہناں دے جنے پیلیاں
 وچ جتے رہندے۔ دوویں گلاں اوہناں دے وارے دیاں نہیں سن۔ دوواں دھراں ولوں اک دو بے تے الزام
 لائے جان دے۔ گھردی اگ باہروں دسدی اے تے ساریاں نوں سیکن لگا۔ بے دھیانی وچ بھرا جئیاں اپنے گھردی
 اگ پرانے گھر سٹ کے رانجھے نوں ناممکن ٹاسک دتا۔ اوہناں دی بلا کسے ہو ر گل چاپی۔ رانجھا جتاں کجھ آکھ سکد اسی
 آکھیا۔ اوہدے کول آکھن لئی کجھ نہیں سی۔ جھگڑے وچ جان باقی نہ رہی۔ رانجھے نوں سنن داراہ لبھا اوس غنیمت جان
 کے فیصلہ سنا دتا۔

ہیر دے قصے وچ وارث شاہ نے رانجھے دے کردار نوں آرسی دے روپ وچ پیش کیتا۔ جس وچ اخلاقیات، سماج، سیاست، مذہب تے معاشیات دے سارے روگ وکھرے وکھرے دکھالی دیندے۔ ایس آرسی وچ سماج دے ہر انگ نوں اپنا رنگ دسدا۔ جے کوئی بھیڑ ہووے تاں اوہدا کو جھ، چنگلیائی ہووے تے اوہدا سو پین صاف صاف مکھ وکھالے آندا اے۔ ایس تنازعے دا اک پکھ نجم حسین سید نے نکھیریا:

”تخت ہزارے دے چلدے ویہار نوں رانجھے کولوں وڈا دھڑکا ہے۔ ایس وجھوں رانجھے دے بھرا بھر جائیاں اوہنوں بھنڈ دے ہن تے اپنے ولوں اوہنوں لکھوں ہولا کر کے اوہدا ڈنگ پے کڈھیندے ہن۔ پرا ایس سلوک نال رانجھے نوں تخت ہزارے دی رہتل دا اصلا ہتھوں صاف ہو کے دسیا۔ اوہنے جاتا جو ایہہ رہتل منس پال نہیں وست پال ہے۔ ایس رہتل دے مارے جیون نہیں جال دے مل مارن نوں ای جیون سمجھدے ہن۔“ (5)

وقتی طور تے جھگڑا نہڑ گیا تنازعے دے حل نے سماج دے سامنے رانجھے نوں مظلوم تے بھراواں بھر جائیاں نوں ظالم ثابت کردتا۔ رانجھے نے میدان چھڈن دا اعلان کیتا تے بھراواں بھر جائیاں نوں ہار دین لگی۔ جس توں بچن لئی اوہناں ٹل لایا۔ زر زمین تے زن دے ڈھلے جھگڑے توں باہر نکلیا اوہدا اگلا پڑ مذہب تے عقیدے دا کھیتر سی۔ جتھے اوس ریتاں توں بغاوت کیتی ادھی راتیں مسیت وچ وچھلی وجانی شروع کردتی۔ پنڈ کٹھا ہو گیا۔ مسیت داملاں وی سی۔ ایس واقعے نوں تنویر بخاری لکھدے نیں:

”ملانے رانجھا کی شکل و صورت اور چال ڈھال دیکھتے ہوئے اسے غیر شرح قرار دیا اور مسجد سے نکل جانے کا حکم دیا۔ رانجھا ملاؤں کے عیوب بیان کرتا رہا۔ آخر کار ملانے کہا چپکے سے رات بسر کر کے علی الصبح مسجد سے نکل جانا۔“ (6)

رانجھے دی حرکت نوں لوکائی بھاویں چنگا نیا ہووے پر ساتھ سب نے ملاں دادتا۔ کسے وچ ملاں دے

مقابلہ رانجھے ول ہون دی جرات نہیں سی۔ جھگڑیاں دی پنڈتے مذہب داٹھیکیدار ملاں پہلے دھونس جمائی فیر مذہب دے اوہلے رانجھے تے حملے کردا۔ رانجھے ملاں دے کروت گنوائے:

داڑھی شیخ دی عمل شیطان والے کبھارانیو جان دیاں راہیاں نوں

اگے کڈھ قرآن بہیں منبر کبھار کیہا اڈیو مکر دیاں پھاپھیاں نوں (7)

رانجھے نے یلہا بن کے ملاں دی عزت دا حلوہ کر چھڈیا۔ ملاں نوں رج کے ذلیل کیتا۔ حسین شاہد نے وارث شاہ دی پیش کش نوں ٹچکر ڈھنگ قرار دتا۔ جھگڑا انت تے اپڑیا۔ ملاں نوں جان چھڈانی اوکھی لگی۔ غصے وچ رانجھے نوں مستیوں نکل جان دا حکم دتا گیا۔ گل نہ بنی تے سویرے سویرے مسیت چھڈن دا آکھ کے اوہ اک پاسے ہو گیا۔ جس پاروں وقتی طور تے جھگڑا مک گیا۔ عقیدے تے مذہب نال سنگ پھسان مگروں اگلا مقابلہ اختیار تے اجارہ داری نال سی۔ دریا کنڈے لڈن ملاح دی منت ترلا کیتا پئی اوہنوں دریا پار کروا دیوے۔ لڈن تے اوہدے منت ترلے نوں کسے کھاتے نہ جانیا۔ نوں تنازعہ نسر پیا۔ لڈن دی دریا پار کران تے اجارہ داری سی رانجھے نوں اپنے فن تے مان سی۔ اوس جھلی و جانی شروع کردتی۔ پتن دے سارے لوک اوہدے پیریں پے گئے۔ اوہناں وچ لڈن دیاں دونوں بیویاں وی سن۔ رانجھے نے تنازعے نوں حل کرن پاروں لڈن دیاں بیویاں نوں اپنی نیت دسی۔ اوہدے گل پے گیا۔ لڈن تے اپنے اختیار تے ضد دی قربانی دے کے عزت بچان دی کوشش کیتی۔ رانجھا لڈن نال لڑ نہیں سکدا پر اوس فن دے زور تے لڈن دیاں بیویاں راہیں مقصد حاصل کر لیا۔ رانجھے دا مقصد حاصل ہون پاروں تنازع مک گیا۔ لڈن دے اختیار تے ضد دی بلی چڑھ گئی۔ جھگڑا مک گیا۔ رانجھا جت گیا تے لڈن ہار گیا۔

تنازعیماں بھری حیاتی دریا دے اُراروں پار جا پچی آرسی رانجھا ہیر سیال دے خاص پلنگ تے جا پجا۔ تخت ہزارے دے مست اربیلے سندھ چھبیل گبھرو دی نرگیست اپنی تھاویں پرالیں آرسی وچ نرگسی نیناں، ماہتابی حسن، گلابی گلھاں تے بے انت سوپن دی مالک جٹی ہیر اپنے جمال نوں ویکھدی، پچھاندی تے مان دی سی۔ موجو چوہدری دے مرن مگروں ہیر اوہنوں اپنا ہو کے ملی۔ تخت ہزارے توں جھنگ سیالاں تائیں ہیر اوہ پہلا کردارے جس نال رانجھے دا کوئی تنازع نہ بنیا۔ لوہالوہے دی کاٹ اے، حسن نے حسن شکار کیتا حسن ای حسن دانشا نہ بنیا۔ نظریاتی طور تے ایکتا پاروں جھگڑا نہ پھٹیا۔ رانجھے نوں پہلی واری حسن تے جمال دی ٹکر دسی۔ مقابلہ برابر داسی۔ صنفی تضاد نے

حسد دی تھاں محبت ودھائی۔ رانجھاڑائی جھگڑے وچ صرف زبان چلان والا گھروسی۔ اوہ نہ تخت ہزارے کسے دے ہتھیں پیاتے نہ جھنگ سیالاں نال گھیا مقصد پاروں ون سونے حیلے بھالدار ہیا اوس جھگڑیاں نوں گل بات توں اگے نہ ودھن دتا۔ اوس تقدیر تے چھڈیا فرار داسو کھارہ لہیا بہت کمزور دل سی۔ اوہنوں پک ہوئی کہ مخالف ہتھ نہ چڑھے گلاں راہیں اوس واہ لایا۔ رانجھے بھراواں، بھرجائیاں، کیدو، سیالاں، کھیڑیاں تے اپنے وسیب وچوں کسے نال وی ہتھو ہتھی ہون دی جرات نہ کیتی۔ ہیر دے آکھن تے وی بجھان دی جرات نہ کیتی۔ شریف کنجاہی اوہنوں وگڑیا بال آکھ کے کچا منیا۔ اوہناں موجب:

”رانجھایاں تے دل دا ہے ای کچا سی تے یاں غرض نے انھاں کیتا ہو یا سی“۔ (8)

اوس تقدیر داسہارا التا۔ کدی پنجواں پیراں کول تے کدی بال ناتھ دے ٹیلے جوگ لین پنجیا اوہ ٹلیا نہ۔ رانجھے نوں نجم حسین سید اپنے دھبوں سمجھیا:

”ہردی دا اندر رانجھے نال ورتارے توں پچھانیاں جاندا ہے۔ وارث اپنی

ایہہ کس وٹی بو ہے بو ہے کھڑ دا ہے تے لوکائی دے اندر لے باہر لے

رویاں دا نکھیڑ ایہدے ہتھوں کرواندا ہے۔ ایس کس وٹی اُتے آن کے

جے کوئی پگدا ہے تاں اوہ ہیر ہے“۔ (9)

رانجھے توں وکھ ہیر ہر کسے نال کھیندی۔ اوہ ہتھ چھٹ سی۔ شریف کنجاہی نے اوہنوں ضدل آکھیا، بلا دا اعتماد مونہوں گل بعدوں کردی تے ہتھ پہلے چگدی۔ مار کٹائی توں سنگدی نہ جتھے ہتھ نہ چلانندی او تھے زبان چلا لہندی۔ ٹھیٹھ مشرتی کڑی۔ پیو پھڑ لیند اتے چپ کر کے اوہدے نال ٹر پیندی۔ قاضی تے دو جے ساکاں نال اخیر سمے تک پوری لہندی پیو بھرا نال آپے توں باہر نہ ہوندی۔ ہیر نال عشق مگروں رانجھے دا اگلا جھگڑا شر تے منافقت دے کھیتر کیدو نال سی۔ جھگڑے وچ رانجھا کلا نہیں سی سگوں ہیر اوہدے نال کھلوتی سی۔ ہیر رانجھے سامنے کیدو دی منافقت چاک کیتی۔ جھگڑے وچ منافقت دے مقابلے وچ عشق سی۔ کیدو منافقت تے شردی علامت دے طور تے عشق دے استعارے ہیر دے مقابلے سی تے خوب مار کھادی جھگڑے نوں کسے صورت مکن نہ دتا۔ عشق تے منافقت دے ازلی جھگڑے وچ منافقت نوں ڈھیر مار پئی پر جھگڑا نہ مکا جھگڑے پاروں عشق مگروں بے گھر ہو گیا پر جھگڑا نہ مکا۔ جھگڑے نوں ذبانی رکھ

کے وارث شاہ عشق نون دوام دے اڈے چاڑھیا۔ کہانی وچ نواں موڑ اسارن لئی ازلی جھگڑی دے اک جی نون وچوں کڈھ دتا۔ رانجھے نون دریا توں پار لنگھا کے کہانی وچ نواں موڑ آ یا سی۔ کیدو نرا ہیرتے رانجھے نون لے کے نہیں جھگڑیا سگوں نون پر یا وچ لے گیا۔ گھر دی گل گھروں پر ہیا وچ آ گئی۔ کیدو برائی دی علامت دے طور قابل نفرت اے۔ باوجود ایس دے کہ کجھ سو جھواناں اوہنوں غیرت دے پیامبر دے طور تے پیش کیتا۔ جھنگ وچ کیدو گناہ دی علامت تے شیطان دا استعارہ اے۔ جھگڑے اوہدے آل دوا لے گھمدے تے جھگڑیاں دا کھرا کیدو تا میں اپڑنا سی۔ تخت ہزارے، دریا دے کندھے تے مسیت وچ کیدو نہیں سی۔ فیر جھگڑے کیوں پھٹے۔ رنگ پور وچ وی کیدو دکھالی نہیں دیندا جھگڑے موجود سن۔ رومانوی داستان دے کرداراں نون روح قبولت کھوں ”دانس“ دا ذکر لازمی اے۔ جھگڑے شیطان پاروں پھدے نیں نفس دا کردار وی اہم اے۔ کیدو دھن دا پکا سی۔ مار کھاندا ذلیل ہوندا پر کسے سے وی اوہنوں کم چھڈن دا خیال نہ آیا۔ جدوں گھر دی گل باہر گئی تے اوہ تھے وی اوہنوں گھنی مذاحمت دا سامنا کرنا پیا:

جھوٹیاں سچیاں چغلیاں میل کے تے گھر وگھری لوتیاں لانوناں ہیں

پیو پتراں توں یار یار کولوں مانواں دھیاں نون پاڑ دکھاناں ہیں (10)

گل نون منوان لئی بھرویں مہم چلائی۔ اوس چوچک نون مجبور کر کے چاک نون جواب دوا دتا معاشی دبا اوہدے کولوں نہیں سہیا گیا۔ ملکی نال سب ٹہل ٹکور کروان دی صلاح کیتی۔ رانجھے نون فیر چاک رکھ لیا تے ایہ نہیں سگوں اوہنوں ہیر نال ویاہ والا لچ دتا۔ چوچک ایس کھوں سنجیدگی نال سوچیا وی۔ وارث شاہ دی ہیر داسب توں وڈا جھگڑا کیدو اے۔ زر زمین تے زن دے معاملے وچ چوکھا بھانبر زن نال مچا اے۔ اخلاقیات، سماجیات، دینیات تے معاشیات سب کجھ ایس بھانبر وچ بل کے سواہ ہو جاندا اے۔ کیدو دی تحریک کھنوں مہر چوچک مجبور ہو کے خاندان والیاں دی گل منی تے ہیر دار شتہ سیدے کھیڑے نال کرن لئی تیار ہو گیا۔ کیدو دے جھگڑے وچ سماجی دبا، اخلاقیات دیاں دھجیاں، مذہب نون اپنے موافق ورتتا، زردی قدر و دھان تے زن نون کسے کھاتے نہ لیان ورگے معاملے مکھ دکھالے نیں۔ وڈے جھگڑے نون وقتی طور نیڑن لئی وارث شاہ ہیر نون کھیڑیاں ول ٹورن دا جتن کیتا:

قاضی بنھ نکاح تے گھت ڈولی نال کھیڑیاں دے دتی تور میاں

کھیڑے ہیر نون گھن کے رواں ہوئے جویں مال نون لے وگے چور میاں (11)

ہیر پوتے بھرا دے سامنے بے وس سی اوہنوں زبردستی کھیڑیاں نال دتا گیا۔ ہیر جاندیاں جاندیاں رانجھے نون مجبوری دسن دے نال وعدہ وی کر گئی۔ وڈا جھگڑا نہیڑ دتا گیا تے مصیبت کھیڑیاں دے گل پادتی۔ بظاہر مایاں سامنے ہیر ہار گئی۔ ہیر نون مرضی دے خلاف کھیڑیاں نال ٹوردتا گیا جو اصل حل نہیں سی۔ ہر کسے نون آپو اپنی پئی ہوئی سی۔ وارث شاہ نے سہتی دانتازع وکھلایا اے۔ سہتی اپنی غرض پاروں رانجھے تے ہیر نال اپنا جھگڑا نہیڑیا۔ اوہنوں نہ قدراں دی پرواہ سی، نہ مایاں دی عزت آبرودی۔ اوہدے لئی غرض اہم سی جیہدے پاروں اوہ سب کجھ چھڈن نون تیار سی۔ رانجھا کواری ہیر نون ادھل نہ سیا۔ اوہنوں ہیر دی جدائی نے زور ماریا تے اوہ ویاہی ہیر نون ادھالنے تے تیار ہو گیا۔ کم لئی اوہنوں قوت درکاری سی۔ رانجھے داوس نہیں سی سی۔ ہیر جدائی دی بھٹھی وچ بلدی۔ سنیہا گھلیا۔ رانجھے نے جوگ لین دانیصلہ کیتا۔ ویلے دی نزاکت دے پیش نظری۔ جوگ اپنیاں شرطاں تے لیا تے بال ناتھ نے رانجھے دے مضبوط اردے نون ویکھ کے اوہدے نال جھگڑا کھڑا کرن دی تھاویں اوہدا مقصد حل کردتا۔ بال ناتھ سیانسی اوس اپنے آپ نون جھگڑے تون بچایا۔ چیلیاں جھگڑا کھلارن دی کوشش کیتی پر بال ناتھ نے اک نہ چلن دتی۔ جوگ مگروں رانجھا رنگ پورا پڑیا۔ سہتی تے اوہدیاں سہیلیاں نال جھگڑیا ہو یا۔

نکاح لئی ایجاب و قبول لازمی اے۔ ہیر نے ایجاب قبول کیتا ای نہیں سی۔ نکاح کہدے نال ہو یا۔ اوہ بے نکاحی کھیڑیاں نال ٹوری گئی۔ اوہنوں اوس چنگل تون کڈھنا شرعی سی جیہدے سب جانوں سن۔ ایس جھگڑی پاروں رانجھا انصاف تون وڈ گیا۔ جوگ مگروں اوہ روحانی طور تے کمزور نہیں سی۔ جوگ اوہدیاں مجبوریاں داتریاق سی۔ اوس بد عادت شہرنوں اگ لگ گئی۔ راجے سپاہیاں راہیں رانجھے نون بلایا تے کھیڑیاں کولوں ہیر کھوہ کے رانجھے دے حوالے کیتی۔ جھگڑے دے حل لئی اردلی راجے آتیسماجی تے معاشی دبانے اہم کردار ادا کیتا۔ رانجھا فیربغیر لڑیاں جت گیا۔ کھیڑے، قنون تے اقتدار سب ہار گئے۔ اقتدار نے رانجھے ول ہو کے اپنے آپ نون بچالیا۔

انصاف دے خلاف طاقت داقنون۔ طاقت دامعیاری۔ رانجھے کول باطنی طاقت سی جیہڑی کیدودے فریب تون نہ بچاسکی۔ اوہ ہیر دے مرن مگروں مر کے امر ہو گیا۔ رانجھا جھگڑیاں تون سچدا اخیر لے ”نزع“ تائیں اپڑ گیا ایہ کھیڈ رانجھے نون امر کر کے تم ہوئی۔ داستان دے انت تے ہیر دے مرن دا کارن کیدوسی۔ جس نے اپنے دا وچ پھاہ کے ظاہری طور تے کامیاب کھٹی ہیر رانجھے نون ملن تون پہلے ہی مر گئی۔ رانجھا جت لے کے جھنگ ول ٹریا پر اوہنوں راہ

وچ ہیر دے مرن دی خبر ملی۔ اوہ ہیر دی قبر تے چجیا۔ قبر نوں وکھ کے دم دے دتے:

رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سو ہوئے ہوا میاں
دونویں دار فنا تھیں گئے ثابت جائے پھرے تیں دار بقا میں
دونویں راہ مجاز دے رہے ثابت نال صدق دے گئے وہاء میاں
وارث شاہ اس خواب سرائے دی تے کئی واہڑے گئے وجامیاں (12)

داستان دا اخیر لاتنازع سی۔ جس پاروں رومانوی داستان دا انت المیہ اے۔ ڈاکٹر منظور اعجاز (جنم 1949ء)

نے کہانی دے انت وچ ہیر تے رانجھے دے مرن نوں فطری قرار دتا:

”اچیہے جتن کرن والیاں دا اخیر موت ہی ہونا ہے۔ وارث شاہ ہوراں قصے
دا اخیر ٹیج دی بنا کے تاریخ دے جبر نوں منن تے سامنے لیا ون دا اپرا لاکیتا
ہے۔“ (13)

اتفاق نہیں، کیوں جیوارث شاہ نے داستان دا انت ایسے تے کر کے اوہنوں امر کردتا۔ وارث شاہ نے ہیر
تے رانجھے دی مسلسل جدوجہد نوں کامیاب دکھایا اے۔ رانجھے تے ہیر دے میل وچ سب رکاوٹاں مک گئیاں سیال
اودہ ابا قاعدہ نکاح رانجھے نال کرن تے راضی ہو گیا۔ مرنا برحق اے۔ ہیر تے رانجھے آخر انجام نوں اپڑے۔ جے اوہ
طبعی زندگی گزار دے تے کدی وی امر نہ ہوندے۔ آخری جھگڑے وچ سماج توں عالم برزخ ول کڈھ کے وارث شاہ
نہ صرف اوہناں نوں امر کیتا سگوں ہمیش لئی دنیا وی جھگڑیاں توں محفوظ کیتا۔

حوالے

- 1- Muhammad Hussain, Hal Tanazaat kay Tareekay-Seerat e Nabvi ki Roshni ma, Mahnama Al Shariah, 1st Junuary 2016, P:1
- 2- Al-Quran: Al Quraish
- 3- Hussain Shahid, Ma tay Waras Shah Mashmoolah Poornay, Lahore: Aziz Publisher, 1991, P:69
- 4- Abdul Aziz (Muratab), Heer Waris Shah, Lahore: Aziz Book Depu, 2008, P:28
- 5- Najam Hussain Syed, Nadiyahun Par Ranjan da Thana Mashmoola Saran, Lahore: Sucheet Kitab Ghar, 2007, P:12
- 6- Tanveer Bukhari, Heer Waras Shah ki Kahani Waris Shah ki Zubani Mashmoola Waris Shah, Islamabad: National Book Foundation, 2012, P:155
- 7- Abdul Aziz (Muratab), Heer Waris Shah, P:39
- 8- Sharif Kunjahi, Ranja ik Wigria Ball Mashmoola Jhatiyen, Lahore: Aziz Book Depu, 1994, P:60
- 9- Najam Hussain Syed, Waris di Naqal Mashmoola Sedan, P:72
- 10- Abdul Aziz (Muratab), Heer Waris Shah, P:109
- 11- Ibid, P:162
- 12- Abdul Aziz (Muratab), Heer Waris Shah, P:464
- 13- Dr. Manzoor Ijaz, Waris Shah di Mudhli Wichar Dhara ty Punjabi Reet, Lahore: Sulaikh, 2019, P:29

CHATNAR

Research Journal

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University, Lahore-Pakistan
2023